

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

Захарченко Євген Юрійович

УДК 94(477):271.2-726.3-45«18/19»

Родина парафіяльного священика Харківської єпархії
у ХІХ – на початку ХХ ст.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Калініченко Володимир Вікторович
доктор історичних наук,
професор

Харків – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія дослідження	10
1.2. Джерельна база дослідження	27
1.3. Методи та методологія дослідження	39
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РОДИНИ ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	48
2.1. Правове становище та соціальний статус родини священика...	48
2.2. Економіка родини парафіяльного священика	74
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЇ ТА ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ, ДОЗВІЛЛЯ ТА ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У РОДИНІ ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	103
3.1. Стратегії та повсякденні практики у родині духовенства	103
3.2. Дозвілля та девіантна поведінка у родині парафіяльного духовенства	131
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	163

ВСТУП

Актуальність теми «Родина парафіяльного священика Харківської єпархії у XIX – на початку XX ст.», полягає в тому, що її вивчення дозволяє проаналізувати життя та побут священнослужителів та членів їхніх родин і зміни, що відбувалися у середовищі духовенства протягом XIX – початку XX ст. Реформи Олександра II у другій половині XIX ст. спричинили соціальну модернізацію. Перехід від традиційного до модерного суспільства характеризується розпадом великої родини, формуванням горизонтальної та вертикальної мобільності в суспільстві, ліквідацією станових прав та привілеїв, відкриттям станів тощо. Дослідження соціального статусу, бюджету, стратегій та практик подружніх відносин, дозвілля та девіантної поведінки в сім'ї священика дає можливість встановити як саме родина духовенства реагувала на виклики свого часу.

Родина завжди була і залишається найменшою структурною одиницею суспільства, у якій зберігаються та передаються норми та традиції поведінки, особистого та суспільного життя, що є загальноприйнятими в соціумі. Родина як структурний елемент у суспільстві, так само як і людина зокрема, одночасно є результатом / продуктом діяльності суспільства і його ж головним відтворювальним елементом. Родина православного парафіяльного священика в Російській імперії відігравала особливу роль. На православного священнослужителя покладалася важлива суспільна місія: він мав бути взірцем / каноном суспільного та родинного життя. Тож родина священика в XIX ст. мала транслювати ідеальні параметри типової / зразкової родини та подружнього життя для своїх парафіян. Життя пастиря та його родини постійно було під пильним оком вірян,

особливо в сільській, провінційній місцевості, де священник довгий час залишався чи не єдиною писемною людиною і помітно виділявся серед оточення. Усі єпархії протягом XIX ст. поділялися на три класи, за цією класифікацією Харківська єпархія належала до другого класу. За кількістю православних віруючих та духовенства, за співвідношенням православних віруючих до інших конфесій Харківська єпархія була типовою адміністративною одиницею Православної церкви в Російській імперії. Таким чином, родина парафіяльного провінційного священника Харківської єпархії є ідеальною дослідницькою моделлю, яка відображає всі аспекти подружнього життя в середовищі православних парафіяльних священнослужителів на тлі соціальної модернізації Російської імперії. На родині священнослужителя відобразилися всі явища, що були характерними для суспільних змін на шляху від традиційного до модерного світу.

Родина парафіяльного священника Харківської єпархії упродовж XIX ст. вперше стала об'єктом спеціального дослідження. У працях, що нині існують, висвітлено лише окремі аспекти становища духовенства, містяться суперечливі оцінки матеріального забезпечення та ролі духовних осіб у тодішньому соціумі. Історики другої половини XIX – початку XX ст. ідеалізували священника та духовенство загалом, натомість радянські дослідники навпаки інтерпретували духовних осіб «як агентів таємної поліції» імперії і поплічників царату. Перед сучасними дослідниками стоїть завдання деідеалізувати та олюднити історію Православної церкви та духовенства, очистити їхню історію від ідеологічних штампів, застарілих методологічних кліше, міфів та перекручень, що ґрунтувалися на концепції «Православ'я. Самодержавство. Народність» у XIX ст. та на марксистсько-ленінських атеїстичних засадах протягом майже всього XX ст. Однією із провідних тенденцій у сучасній українській історіографії є спроби «олюднити»

історію, подивитися на минуле крізь призму життєвих практик, стереотипів поведінки. Підхід до пізнання минулого в ракурсі історії родини дозволяє встановити, як саме формувалися нові й відмирили старі норми та практики поведінки людей у процесі трансформації від традиційного до модерного суспільства. Особливо це має значення для дослідження родини парафіяльного священика, що дозволяє реконструювати мережу соціальних зв'язків у суспільстві Російської імперії. Вона офіційно була православною державою, тож священик і його родина були обов'язковим складовим елементом функціонування цієї суспільної системи. Таким чином, дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст. є актуальним науковим завданням, вирішення якого дозволяє встановити, як трансформувалися загальні соціальні практики та окремі родинні практики на тлі модернізаційних процесів у Російській імперії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідницької роботи «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини» (№ держреєстрації 0112U004753), яка розробляється на кафедрі історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, спираючись на сучасні методи історичних досліджень, схарактеризувати родинне життя духовенства й дослідити структуру, соціальний статус, бюджет, подружні відносини, стратегії поведінки родини парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст.

Для досягнення мети вирішувалися такі **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати структуру родини парафіяльних священників у Харківській єпархії;
- дослідити правовий і соціальний статус родини провінційного парафіяльного духовенства;
- реконструювати систему суспільних зв'язків і відносин між родиною священника та іншими суб'єктами соціуму в провінції імперії на прикладі Харківської єпархії;
- проаналізувати бюджет родини парафіяльного священника Харківської єпархії, встановити його прибуткові та витратні складові;
- з'ясувати практики поповнення родинного бюджету парафіяльними священниками та пошуку додаткових, неофіційних джерел доходів;
- схарактеризувати подружнє життя в родині священника, взаємовідносини між чоловіком та дружиною, між батьками та дітьми;
- висвітлити практики набуття освіти дітьми у священницькій родині;
- встановити роль родинних зв'язків у механізмах заміщення вакантних парафіяльних місць у Харківській єпархії;
- дослідити дозвілля родин духовенства;
- проаналізувати прояви та причини девіантної поведінки в родинах священнослужителів.

Об'єктом дослідження є родина парафіяльного священника Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є структура, соціальний статус, бюджет, подружні відносини, стратегії поведінки родини парафіяльного священника Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження зумовлені тим, що протягом XIX – початку XX ст. відбувалися значні зміни в житті парафіяльного духовенства. Нижня хронологічна межа зумовлена завершенням оформлення станових прав та привілеїв духовенства на початку XIX століття, а верхня – початком революційних подій 1905-1907 рр. у Російській імперії, що змінили становище та роль Православної церкви й духовенства.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють територію Харківської єпархії, що збігалася з кордонами Харківської (до 1835 р. Слобідсько-Української) губернії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- вперше проаналізовано структуру родини парафіяльних священників у Харківській єпархії;
- досліджено соціальний статус родини провінційних священнослужителів та його відповідність офіційному правовому становищу на рівні окремої єпархії;
- реконструйовано мережу соціальних зв'язків, які поєднували родину парафіяльного священника в імперському суспільстві;
- встановлено особливості стереотипів і практик родинного життя провінційного парафіяльного духовенства;
- реконструйовано образ парафіяльних священнослужителів та членів їхніх родин на матеріалах фольклору;
- досліджено основні аспекти дозвілля у священницьких родинах;
- проаналізовано прояви девіантної поведінки в родині парафіяльного священника;

- уточнено основні джерела доходів та витрат у родинному бюджеті парафіяльного духовенства;
- схарактеризовано роль родинних зв'язків у механізмах заміщення вакантних парафіяльних місць у Харківській єпархії.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнювальних праць з історії України, українських земель у складі Російської імперії, історії Православної церкви на українських землях, у процесі підготовки навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії родини та соціальної історії для вищих навчальних закладів. Результати дослідження можуть бути використаними при визначенні особливостей модернізації та реформування суспільства в Україні, оскільки в центрі уваги перебуває родина як найменший структурний елемент соціальної системи.

Особистий внесок автора полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором самостійно. Усі публікації в наукових фахових виданнях і доповіді на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були представлені в доповідях на 14 наукових конференціях міжнародного та регіонального рівнів, а саме: XXX-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (Харків, 6 грудня 2012 р.), Міжнародному молодіжному науковому форумі «Белгородський діалог-2013» (Белгород, 27-29 марта 2013 г.), 66-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 26 квітня 2013 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «І Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.), XXXI-й Міжнародній краєзнавчій

конференції молодих учених (Харків, 6 грудня 2013 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «II Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 26 лютого 2014 р.), колоквіумі стипендіатів Німецького історичного інституту в Москві (10 квітня 2014 р.), 67-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 25 квітня 2014 р.), XIV-х Кирило-Мефодіївських читаннях «Релігія та Церква в історичних процесах Центральної і Східної Європи» (Харків, 23-24 травня 2014 р.), XXXII-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (Харків, 28 жовтня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Peripheral Histories? Postgraduate Research into the Late-Imperial Russian and Early-Soviet Provinces, Localities, and Republics» (Манчестер, 17 квітня 2015 р.), 68-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 24 квітня 2015 р.), «Люблінська весна історична» в Університеті Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, 22-24 травня 2015 р.), XXV-й Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 26-27 травня 2015 р.), XIII-й Міжнародній науковій конференції «Церква-Наука-Суспільство» (Київ, 27-29 травня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено в 16 публікаціях, з них 5 статей опубліковано у фахових наукових виданнях України, 1 стаття в закордонному періодичному виданні, 10 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена зазначеною метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (423 найменування на 50 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 212 сторінок, з них основний текст – 160 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Студії з історії родини є одним із нових напрямків дослідження на сучасному етапі розвитку української історіографії. Міцно закріпившись як окрема галузь « нової соціальної історії » в Західній Європі (family studies), історія родинного життя лише нещодавно стала предметом розвідок вітчизняних науковців [396, с. 287]. Дослідження життя певної соціальної верстви в ракурсі історії родини дає можливість нових підходів до інтерпретації історії цілого суспільства.

Проблема дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії досить складна і багатогранна. Попри величезну кількість наукових праць, присвячених історії Церкви, духовенства та православ'я в Україні, проблемам структури, функціонування та повсякденного життя, родині парафіяльного священика й досі приділялося мало уваги. У дослідженні православного духовенства можна чітко виділити два підходи: з точки зору « нової » соціальної історії, зважаючи на те, що духовенство було окремим соціальним станом у суспільстві Російської імперії, і з точки зору історії Церкви як невід'ємної її складової. Сучасна дослідниця Г. Калініч вказує на особливість розвитку вітчизняної історіографії, у якій, на її думку, домінує погляд на духовенство як на частину Церкви [287, с. 53].

Однак дослідження родини парафіяльного священика не може бути обмежене історіографічними парадигмами історії Православної церкви в Російській імперії та «нової» соціальної історії. У центрі нашого дослідження знаходиться родина як найменший структурний елемент суспільства, тому необхідно враховувати наукові доробки в галузі історії повсякдення, історії родини, історичної антропології та мікроісторії. Аналізуючи складну історіографічну базу історії родини парафіяльного священика, слід розрізняти історіографію другої половини XIX – початку XX ст., радянську історіографію, українську та російську емігрантські історіографії, які хронологічно збігаються за періодом 1917-1991 рр., новітню вітчизняну та західну історіографії. Варто зауважити, що окремі дослідження з історіографії Православної церкви та духовенства М. Калініч [287], М. Солнцева [387] та Л. Махна [326] мали широкий узагальнювальний характер і не намагалися акцентувати свою увагу винятково на історіографії родини парафіяльного священика.

Період середини XIX – початку XX ст. у розвитку історіографії Російської Православної церкви, з одного боку, позначився інституціоналізацією історії як науки в імператорських університетах, через що сформувався так званий світський погляд на історію Православної церкви, а з другого боку, розвиток системи духовної освіти, духовних академій та семінарій вимагав створення спеціального курсу історії Православної церкви, де була б представлена канонічна точка зору на церковну історію.

В історіографії другої половини XIX – початку XX ст. важливим моментом, що привернув увагу дослідників до проблем парафіяльного духовенства, зокрема і матеріального становища родин, стала публікація священика І. Белюстіна [65] наприкінці 50-х р. XIX ст. Роботу

І. Белюстіна можна вважати першою розвідкою, що розглядала аспекти родинного побуту та взаємовідносин між членами родини священика. Критика становища духовенства та повсякдення парафіяльних священнослужителів здійснила резонанс у церковних та світських колах. Саме з середини ХІХ ст. у церковному та світському періодичному друці з'являються статті з аналізом матеріального становища та джерел забезпечення родин парафіяльних провінційних священиків. Харківська єпархія в другій половині ХІХ ст. не стала винятком. Починаючи з середини ХІХ ст., тут видавалися церковні періодичні журнали «Духовный вестник» та «Духовный дневник», які так само стали дискусійним майданчиком для обговорення проблем духовенства та становища Церкви в ХІХ ст. Публікація численних статей на вказану тему спричинила дискусію стосовно ефективності засобів підтримки матеріального становища духовенства, які існували на той час. Ця дискусія також актуалізувалася завдяки публікації двотомної роботи Д. Ростиславова [374]. Критика становища духовенства, корумпованості та бюрократизації церковної системи управління у роботах І. Белюстіна та Д. Ростиславова привернула увагу професійних дослідників до проблем Церкви та духовенства в суспільстві Російської імперії.

В історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. варто виділити низку фундаментальних праць узагальнювального характеру з історії Православної церкви та духовенства, так званої «історії зверху». Провідними темами цих робіт були такі: становлення Православної церкви з часів Русі до Російської імперії, церковна ієрархія, становище духовенства, взаємовідносини між державою та Церквою. Тут варто назвати роботи Є. Голубінського [251, 252], П. Знаменського [276, 280], І. Преображенського [363], В. Харламповича [403]. Відомості, що представлені в цих роботах, дають можливість уявити загальну картину історії існування Православної церкви та парафіяльного духовенства, а

також їхнього місця в суспільстві Російської імперії. Головна увага авторів приділялася розвитку керівних інституцій Церкви та діяльності вищих церковних ієрархів. Характерною рисою досліджень цього періоду був провіденціалізм, висвітлення окремих аспектів функціонування Православної церкви як складової самодержавної системи Російської імперії. Роботи зазначених авторів, по суті, підтримували теорію візантійської симфонії і підтверджували тезу про царя-імператора як самодержця всеросійського і «помазаника Божого на землі», захисника Церкви і Православної віри. Автори намагалися «вплести» історію Православної церкви в Карамзіновську модель історії російської держави як невід'ємну її частину.

Розвиток юридичних факультетів у провідних університетах Російської імперії спричинив появу низки праць дослідників, фахівців у галузі права. Роботи цих дослідників стосувалися широкого кола проблем, пов'язаних з витоками та процесом формування російського права, взаємодією світських та релігійних норм, співіснуванням у суспільстві норм звичаєвого та офіційного права, що у своїх хитросплетіннях регулювали життя як пересічного мирянина, так і духовенства. Тут варто назвати імена таких дослідників, як І. Бердніков [220], М. Владімірський-Буданов [246], К. Неволін [334], І. Оршанський [346]. Окрім дослідження історичного розвитку російського права в роботах А. Загоровського [271], В. Добровольського [85], С. Григоровського [83], А. Павлова [348], велика увага приділялася шлюбному, становому та сімейному законодавству, яке регулювало життя парафіяльного духовенства. Велику цінність представляють збірки законів, що регламентували всі сфери життя духовенства, подані з розлогими коментарями від упорядників М. Серебрєннікова [178], А. Нікольського [129], Н. Александрова [60] та М. Руднева [375]. Важливою рисою цих збірників є збереження текстів законодавчих актів

мовою оригіналу, їх верифікація та ґрунтовний аналіз періоду та сфери застосування того чи іншого юридичного впровадження щодо не лише самих православних священнослужителів, а й членів їхніх родин та осіб, що належали до духовного стану.

У своїх роботах ці дослідники зробили декілька важливих зауважень про те, що загальна чисельність духовенства протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. почала скорочуватися, збільшився контроль за пастирською діяльністю за рахунок різноманітних механізмів ревізій та звітності. У цілому ж через це матеріальне становище парафіяльного духовенства і його родин не змінилося. Враховуючи офіційну концепцію імперської влади, що була викладена у формулі графа П. Уварова «самодержавство, православ'я, народність» та походження вказаних дослідників, цілком логічною була відсутність будь-якої критики системи церковного управління та становища церкви й духовенства у Російській державі протягом століть.

Велике значення має чимала кількість спеціальних статей, що були опубліковані в різноманітних періодичних виданнях другої половини XIX ст., збірниках як духовного, так світського характеру. У цих статтях містився ґрунтовний аналіз проблем, пов'язаних з духовенством як всієї Російської імперії, так і Харківської єпархії зокрема. Так, у 1861 р. на сторінках збірника «Руководство для сельских пастырей» з'явилися статті Д. Пономарьова [149] та Є. Крижановського [113], у яких містився аналіз матеріального забезпечення парафіяльного духовенства й проблем, пов'язаних з ним. Після цього з'явилася низка статей різних авторів, у яких розглядалися шляхи поліпшення матеріального становища духовенства [63, 72, 93, 98, 108, 110, 111, 116, 130, 143, 146, 162, 182, 194, 198, 201, 206]. Окрім провідної «матеріальної» теми, у цих статтях порушувалося чимало і «духовних» проблем: падіння авторитету

духовенства, його недоліки, а також життя духовних осіб поза церковною службою.

Окрему історичну студію представляють роботи харківських авторів другої половини XIX ст.: протоієрея І. Чижевського [201-204], М. Добротворського [86, 87] та А. Лебедева [304-306], – що залишили у своїх працях описи саме місцевого духовенства Харківської єпархії та прилеглих територій. Указані роботи вирізняються вузькою проблематикою, концентруванням дослідницької уваги на регіональних аспектах. Роботи авторів, що мали духовне походження й були ретрансляторами поглядів «зсередини» на проблеми існування священнослужителів і Церкви, мали критичний характер і були присвячені найбільш актуальним проблемам життя парафіяльного духовенства. Типовими рисами цих робіт були невеликий об'єм, лаконічність викладу, проблемність, критицизм і подекуди регіоналізм. Зазвичай, ці роботи стосувалися певного регіону або ж описані у роботах проблеми мали загальний характер, проте ґрунтувалися на конкретному єпархіальному матеріалі.

Таким чином, історіографія другої половини XIX – початку XX ст. представляє значний масив наукових публікацій, у яких уміщено цінну інформацію про становище духовенства в Російській імперії взагалі, і Харківської єпархії зокрема. Типовою рисою робіт цього періоду було відображення традиціоналістської «історії зверху», де духовенство розглядалося не як корпорація, що складалася з окремих приватних осіб, а як певний соціальний інститут, що мав виконувати відповідні функції. Найбільшу увагу дослідники цього періоду приділяли аналізу правового та соціального становища духовенства в Російській імперії.

Після революційних подій 1917 р. ситуація як в політичному, так і в інтелектуальному просторі змінилася докорінно, що відобразилося в

наукових публікаціях радянського періоду. Історія парафіяльного духовенства знайшла своє специфічне відображення в працях радянських вчених. Обмежені парадигмою історичного матеріалізму та марксистсько-ленінської методології роботи радянських істориків мали на меті викриття «антинародної», «експлуататорської» ролі духовенства в суспільстві Російської імперії. Радянський етап історіографії умовно можна поділити на кілька періодів. Упродовж перших десятиліть після революційних подій 1917 р. дослідники наголошували на участі парафіяльних священнослужителів у реакційному русі. Духовенство в роботах радянських дослідників представлено як «антисоціальний», «антисоціалістичний» елемент. Духовні аспекти православної релігійної традиції залишалися поза увагою дослідників. Так само дослідники радянської доби оминали проблеми існування духовного стану в Російській імперії. Окремі роботи, що були присвячені дослідженню духовенства, були направлені на дискредитацію особи священника як «паразитарної» частини експлуатуючого класу [254-257].

Вивчення історії Православної церкви в Україні за нових політичних обставин було унеможливлене. Історичні праці на релігійну тематику мали виразну ідеологічну мотивацію, створені в контексті розвитку «наукового» атеїзму, вони присвячувалися лише соціально-економічній і політичній складовій діяльності Церкви та духовенства [327, с. 233]. На думку сучасної дослідниці Г. Калініч, у радянській історіографії варто виділяти два напрями: популярний, характерний для 20-30-х рр. ХХ ст. [287, с. 54] і науково-історичний, який у 1960-х рр. було віднесено до галузі наукового атеїзму [393].

Радянські автори на сторінках своїх праць із нещадною критикою описували духовенство як «ворогів народу» та поборників царизму. Назви таких робіт зазвичай говорять самі за себе. Показовою для

розуміння акцентів, які були розставлені істориками, є брошура Д. Венедиктова «Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики» [240], у якій на основі документів духовних консисторій наводяться факти численних порушень законів як світських, так і духовних з боку священиків. Так, Д. Венедиктов зазначав, що уряд імперії не зупинявся ні перед чим, використовуючи будь-які засоби. У найбільш критичні моменти «уряд використовував допомогу православної церкви» [240, с. 6]. Автор називає Церкву «таємним політичним агентом самодержавства» та «слухняною рабою держави». Самих же представників православного духовенства в роботі Д. Венедиктова названо «христовими жандрмствуючими підлесниками», «агентами таємної поліції», «катами», «провокаторами» тощо. Підходячи до тексту цієї брошури з відповідною критикою, можна виділити окремі факти, що стосувалися складної і неоднозначної ролі духовенства в Російській імперії, особливо в останній третині XIX ст. на тлі розвитку народницького руху [255]. Тема боротьби духовенства проти реформ здобула досить широке висвітлення за радянських часів, хоча варто одразу вказати на певну однобічність підходу до цієї проблеми [343].

У період 1950-1970-х рр. відбувалося становлення наукового атеїзму в радянській державі. Важливе місце серед робіт цього етапу посідає колективна монографія «Релігія та церква в історії Росії» [369]. Саме в цей період розвідки набувають наукового характеру й поступово відходять від пропагандистських гасел. Висновки й тези дослідників підтверджують яскраві факти, що спираються на архівні матеріали. Варто зауважити, що сюжети про духовенство мали другорядну роль, найбільше уваги приділялося інтерпретації Церкви як суспільного інституту в ретроспективі від християнізації Русі до середини XX ст. Поступово від радикальної критики священнослужителів історики переходять до інтерпретації духовенства як «зручного знаряддя»,

використовуваного царським режимом із метою управління свідомістю народних мас і боротьби проти будь-яких проявів інакомислення.

Наприкінці 1980-х рр. під впливом політики «перебудови» та її складової – політики гласності – у радянській історіографії відбулися помітні зрушення. За цих обставин з'явилися принципово нові за характером дослідження з історії Церкви, які цілком справедливо можна називати передвісниками новітньої історіографії. Передусім маємо на увазі роботи О. Шуби [410], що, долаючи майже півстолітнє панування принципів наукового атеїзму та марксистсько-ленінської ідеології, намагався об'єктивно представити історичні віхи в розвитку Православної Церкви та духовенства. Протягом 1980-1990-х рр. у зв'язку з процесами перебудови та гласності в історіографії відбувся відхід від застарілих штампів та кліше, результатом чого стала колективна монографія під редакцією О. Клібанова [378].

Показовим прикладом, моделлю для аналізу змін інтерпретацій ролі Православної церкви та духовенства в радянській історіографії протягом 20-90-х рр. є чотириразове перевидання фундаментальної монографії М. Нікольського [339], що була присвячена історії Православної церкви. Саме М. Ніколький увів до наукового обігу тезу про «кризу Церкви та духовенства» в середині XIX ст. у Російській імперії, до якої апелюють і сучасні дослідники. Монографія М. Нікольського видавалася в 1930 р., 1931 р., 1988 р. та у 1991 р. До видання 1988 р. редактором М. Горленком була написана вступна стаття, у якій він виклав критику окремих аспектів роботи, наголошуючи на застарілій термінології, що була використана дослідником. Варто зауважити, що відповідні правки були внесені до нового видання, тим самим адаптували його до реалій історіографічної парадигми того часу.

Важливим аспектом у дослідженні родини як соціального інституту, з точки зору соціології та демографії, була поява кількох збірників наприкінці 1970-х рр. [229, 230], а також перших окремих праць, що стосувалися дозвілля та культури вільного часу. Важливу роль для дослідження мають роботи Г. Орлова [345] та Б. Грушина [260]. У цих роботах були розглянуті проблеми визначення таких понять, як «дозвілля», «вільний» та «робочий» час, а також представлена типологія дозвілля залежно від дій самої людини. Варто зауважити, що сучасні фахівці в галузі соціології дозвілля та культури вільного часу й досі посилаються на зазначені радянські роботи, що вказує на їх безперечну актуальність.

Велику цінність для пошуку опублікованих мемуарів та щоденників представників парафіяльного духовенства є узагальнювальна синтетична праця радянських дослідників під редакцією П. Зайончковського [283].

Отже, радянський період дослідження історії Церкви та духовенства вирізняється своєю заідеологізованістю та критичним підходом. Проте вказані роботи містять важливий фактичний матеріал, який дозволяє повніше уявити політичні настрої духовенства, соціально-економічну діяльність Православної церкви та духовенства. Така особливість радянської історіографії сприяє формуванню більш зваженого аналізу життя священників та членів їх родин, а також аналізу їх девіантної поведінки, що зазвичай не висвітлювалася за дореволюційних часів. З іншого боку, велику роль відіграла поява перших робіт, присвячених культурі вільного часу та дозвіллю, що створило методологічні засади для подальшого дослідження цієї теми на сучасному етапі розвитку науки.

Окрім радянської історіографії, у середовищі українських та російських еміграційних кіл у період 20-80-х рр. ХХ ст. сформувалися відповідні історіографічні школи. Як зазначає сучасний дослідник В. Меша, українська післяреволюційна еміграція сформувала дві наукові концепції в процесі дослідження християнської традиції в Україні, які умовно можна назвати православною та греко-католицькою [327, с. 234]. У цьому випадку великої уваги заслуговує перша концепція, яка представлена роботами М. Грушевського [259], Д. Дорошенка [266], Ю. Федорова [398] та І. Власовського [247]. Провідним лейтмотивом робіт цих дослідників була репрезентація Православної церкви в Україні як самодостатньої релігійної інституції, духовного стрижня українського народу, що була насильницькими способами залучена до лона Російської Православної церкви. Нового бачення набуло вивчення національних особливостей православ'я в Україні, модерної та новітньої історії Церкви на тлі національно-визвольного руху [327, с. 236].

Російська післяреволюційна емігрантська школа велику увагу приділяла дослідженню саме церковно-релігійного питання ХІХ – початку ХХ ст. Важливою особливістю досліджень цієї школи був синтез традиційної імперської дореволюційної історіографії з ідеями російської релігійної філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Головним центром таких церковно-історичних студій був Паризький богословський інститут, навколо якого сконцентрувалися представники російської духовної школи та емігрантської інтелігенції: М. Бердяєв [221], А. Карташов [290], С. Булгаков [70], В. Зеньковський [272, 273], Г. Флоровський [401] І. Смолич [386]. У роботах вказаних авторів представлений ґрунтовний аналіз православ'я на теренах Російської імперії. Особливістю цього історіографічного напрямку було поєднання релігійних, богословських та філософських підходів та узагальнення

усієї духовної спадщини православ'я на теренах колишньої Російської імперії.

Загальна тенденція щодо зміни інтерпретацій священнослужителів від «катів» до «заручників» та «жертв» на тлі поступового повороту до «олюднення історії» [396, с. 300] у новітній українській та російській історіографії спричинила появу низки досліджень, присвячених суто провінційному парафіяльному духовенству та проблемам його повсякденного життя й становища зокрема. Новітня українська та російська історіографія, що з'явилася після розпаду СРСР протягом 1990-2000-х рр., вирізняється якісно новими підходами. На тлі ресекуляризації 1990-х рр. з'явився відчутний дослідницький інтерес до проблематики історії Православної церкви та духовенства на теренах Російської імперії. У 1990-х рр. вийшли перші статі Ю. Освальт [347] та С. Римського [372, 373], присвячені церковній проблематиці, що ознаменувало зняття табу з наукової розробки вказаної проблематики. Це вплинуло на появу великих фундаментальних робіт з історії Російської імперії, що були написані на новому методологічному рівні. Насамперед це стосується фундаментальної праці сучасного російського дослідника Б. Миронова [330], присвяченої соціальній історії Російської імперії, де автор подає глибокий аналіз стратифікації імперського суспільства, а також головні риси соціальних станів, зокрема і духовенства, та їхніх функцій. Наскрізною темою зазначеної роботи є дослідження процесів соціальної модернізації в Російській імперії. Чимало праць присвячено розвитку шлюбного законодавства, що говорить про відновлення відповідної дореволюційної традиції в роботах Н. Нижника [337], Є. Левшина [309]. Також варто виділити загальні роботи З. Тініної [391] та О. Вішленкової [243-245], присвячені релігійній політиці в Російській імперії, яку проводив царський уряд протягом усього XIX ст. Також велике значення мала поява двох

узагальнювальних праць з історії родини та традиційного ладу на селі в Російській імперії Т. Бернштам [223] та В. Ю. Лещенко [314].

Провідною тенденцією в сучасній російській історіографії стали наукові розвідки, присвячені проблемам парафіяльного духовенства Російської імперії окремих єпархій. Роботи М. Бабкіна [211], Н. Белової [217], Ю. Белоногової [218], Д. Калашникова [286], А. Ключарьової [292], Т. Леонтьєвої [310-313], А. Матисон [324, 325], А. Прокоф'єва [364], М. Пулькіна [366] та інших, що стосуються конкретних регіонів колишньої імперії і являють собою розлогу мозаїку регіональних досліджень провінційного духовенства ХІХ – початку ХХ ст. Характерною рисою цих робіт є спроби застосувати принципи «нової» соціальної історії, історії повсякденності, історичної антропології та мікроісторії до традиційних сюжетів з історії Російської Православної церкви та духовенства. Найбільш вдалою виглядає спроба В. Макарової [320, 321], яка створила дослідження на межі мікроісторії, етнографії та соціальної історії. У роботі В. Макарової представлено новий погляд на характер взаємовідносин між священником та паствою. Особливістю дослідження є те, що авторка намагається розширити межі розуміння світу відносин у парафіяльній общині ширше за принципи класичних інтерпретацій згідно з офіційними нормами права. Дослідниця пише про так звані «неписані» правила життя та побуту, що існували між священником та вірянами.

В українській новітній історіографії також слід відзначити відчутний інтерес до церковно-релігійної тематики, хоча кількість опублікованих робіт помітно менша. У період 1990-2000-х рр. з'явилася низка робіт сучасних дослідників Л. Посохової [361, 362] та Н. Пилипенко [362], О. Сакало [380, 381], Б. Опрі [344], В. Дмитренка [264], що принципово по-новому визначають дослідницькі

завдання в галузі церковної історії та історії духовенства. У дослідженнях Б. Опрі розглядається становище жінки в родині парафіяльного духовенства та роль матушки, дружини священника, у громаді вірян на матеріалах Поділля. Указана робота дає широке поле для компаративного аналізу процесів, які відбувалися в зазначений період в різних історичних регіонах України.

Особливої уваги заслуговує робота Л. Посохової та Н. Пилипенко, у якій вперше було сформульовано основні проблеми дослідження родини парафіяльного духовенства Харківської єпархії, зокрема вперше розглядалися проблеми шлюбних відносин, родинного бюджету та освіти священнослужителів. Авторки роблять важливе зауваження щодо складності аналізу родинного бюджету через невизначеність чітких статей доходів та видатків духовенства [362]. Важливе значення для формування історіографічної бази дослідження родини священника Харківської єпархії є роботи Ю. Селевич [382], С. Кучерової [300], Г. Яковенко [413], які стосуються різних аспектів розвитку церковного життя в Харківській єпархії. Ю. Селевич було досліджено діяльність Харківської Духовної консисторії, С. Кучеровою – діяльність Харківського жіночого училища духовного звання, Г. Яковенко – церковно-парафіяльну освіту в Харківській єпархії протягом «довгого ХІХ століття». Доробки названих авторок складають розлоге регіональне тло для розуміння проблем та процесів, що були пов'язані з родиною священника в Харківській єпархії.

Окрім робіт, що стосуються винятково проблем історії Православної церкви та духовенства, у сучасний період з'явилися наукові розвідки, присвячені вивченню дозвілля. Стан розробки цієї галузі гуманітаристики на сьогодні дозволяє стверджувати про формування такого окремого напрямку досліджень, як

«дозвіллєзнавство». Проблемам соціології дозвілля та дослідження культури вільного часу присвячені роботи Т. Нельги [335, 336], В. Піча [358] та О. Левченка [308]. Важливе значення для розуміння теоретичних аспектів дозвілля як галузі наукових знань має монографія В. Бочелюка.

Таким чином, сучасна історіографія представляє широке коло робіт, що висвітлюють різноманітні проблеми, які пов'язані із дослідженням родини парафіяльного священика Харківської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. Помітною рисою сучасного етапу дослідження цієї проблематики є різнобічність підходів і застосування нових концепцій: історії повсякденності, мікроісторії на тлі загального «олюднення» історії, розкриття в ній насамперед людини з усіма її почуттями, намірами та ідеями.

В умовах сучасного розвитку історичної науки неможливо не звертати уваги на досвід та доробки західної переважно англомовної історіографії. У період 1960-1990-х рр. у США, Канаді та Західній Європі сформувався окремий напрямок історичних студій, а саме англомовна русистика [318]. Поняття «західної русистики» є досить не чітким. Можна констатувати, що це сукупність наукових розвідок з історії земель, що входили до Російської імперії, а згодом і до Радянського Союзу. У західній історіографії на особливу увагу заслуговують загальні роботи з історії Православної церкви та соціальної історії духовенства в Російській імперії авторства Г. Фріза [402, 416, 417]. Американський дослідник Г. Фріз вважається на Заході одним із найбільших спеціалістів з історії парафіяльного духовенства Російської імперії. У своїй монографії, що стосувалася кризи духовенства в середині ХІХ ст., автор намагався проаналізувати діяльність держави, що ставила за мету перетворити духовний стан на

«професію» духовних пастирів, як зазначає у своїй рецензії сучасний російський дослідник Б. Миронов [328].

Для дослідження соціальної долі вихідців з духовного стану велике значення має робота сучасної дослідниці Л. Манчестер [322]. У монографії досліджується життя синів служителів церкви, які обрали свою діяльність у світській сфері. У своїй роботі авторка досліджує різні типи ідентичностей інтелігенції, зокрема і дітей духовенства – «поповичей», які позиціонували себе як окрему групу і які справили чималий вплив на розвиток суспільства та світської культури Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Яскравим та цікавим прикладом дослідження історії повсякденності в Російській імперії та впливу модернізаційних процесів на життя пересічних мешканців російської держави є робота Г. Бушер [414]. У своїй розвідці авторка зосередила увагу на реконструкції повсякденних практик та стереотипів поведінки різних соціальних станів Російської імперії протягом XIX ст.

Важливе значення також мають розвідки сучасних англомовних дослідників Р. Валіса та С. Брюса, які аналізують процеси модернізації в Російській імперії крізь призму секуляризації в її суспільстві протягом XIX ст. [423].

Таким чином, новітній етап розвитку історіографії представлений значною кількістю робіт, що належать до різних напрямків історичної науки: від традиційного історіописання окремого соціального стану до сучасних розвідок у галузях історичної антропології, мікроісторії, історії повсякдення тощо. Більшість сучасних дослідників, оцінюючи становище парафіяльного духовенства в XIX – на початку XX ст., наголошує на кризових явищах. У новітній період розвитку історіографії з'явилися нові синтетичні фундаментальні праці, присвячені історії

Православної церкви та духовенства в синодальний період, дослідники намагаються проаналізувати вплив держави під новим кутом зору. У цей же період з'явилася низка досліджень, присвячених повсякденному життю парафіяльного духовенства в окремих єпархіях Російської імперії, що дає можливість для широкого компаративного аналізу. Головним здобутком новітнього періоду історіографії є відновлення генетичної лінії історіописання історії Церкви, що була порушена в радянський час, і повернення до здобутків історіографії другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, історіографія родини парафіяльного духовенства Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст. представлена трьома етапами. Дослідники другої половини XIX – початку XX ст. аналізували становище православного парафіяльного духовенства з точки зору позитивізму та провіденціалізму. У діяльності Православної церкви та духовенства в синодальний період вони вбачали «Божий промисел». Дослідники дореволюційного періоду, як світські, так і церковні, створюючи так звану «історію зверху», ідеалізували роль Церкви та духовенства й намагалися вписати їхню історію в загальну концепцію розбудови російської держави. Радянський період докорінно відрізнявся від попереднього. Виходячи з марксистсько-ленінських постулатів та класових позицій, дослідники цього періоду інтерпретували діяльність Православної церкви та духовенства як «поплічників» самодержавного уряду. Новітня українська та російська історіографія представлена різноманітними підходами до розкриття зазначеної проблематики. Сучасні дослідники намагаються, з одного боку, апелювати до доробку істориків другої половини XIX – початку XX ст., а з другого боку – виступають у ролі ревізіоністів радянської моделі співіснування держави і Церкви в Російській імперії. Сучасна історіографія під впливом тенденцій, що прийшли із західної історіографії, представлена

численними мікроісторичними розвідками, метою яких є проаналізувати людську природу духовенства, їхні повсякденні практики, дозволя тощо.

Таким чином, аналіз історіографії вказує на відсутність окремих досліджень, присвячених родині парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст., що є актуальним завданням на сучасному етапі розвитку історичної науки. Історіографічна база дослідження є комплексною, що дозволяє реалізувати встановлені в роботі завдання повною мірою.

1.2. Аналіз джерельної бази

Під час дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст. було виявлено та опрацьовано значний корпус джерел із декількох архівних та бібліотечних фондів України та Росії. Зазначені матеріали склали широкий репрезентативний джерельний комплекс для дослідження проблеми. Основу цього комплексу складають писемні джерела, що представлені законодавчими актами та актовими матеріалами, діловодною документацією, статистичними матеріалами, джерелами особового походження, періодичним друком та матеріалами з художньої літератури.

Законодавчі та актові матеріали Російської імперії представлені наказами, що видавалися від імені імператора, Сенату чи Святійшого Синоду, що діяли на території всієї Російської імперії, і Харківської єпархії зокрема. Зазначені законодавчі акти та актові матеріали були опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії. До першого та другого видання «Повного зібрання...» є хронологічний та

систематичний покажчики [147]. Також законодавчі акти з історії Православної церкви та духовенства в синодальний період представлені у Зведенні законів Російської імперії [172]. Зазначені законодавчі зібрання містять у собі царські маніфести, іменні накази й розпорядження, які визначали статус Православної церкви в Російській імперії, її управління, проведення церковних реформ та правове становище православного духовенства. Важливе значення для дослідження родини парафіяльного священика мають матеріали, які містяться в IX томі Зведення законів Російської імперії, де вміщено «Закони про стани» [94]. У представленій збірці наявні основні юридичні положення, які регулювали статус, майнові права та суспільні обов'язки духовенства як стану. Окремі статті регламентували діяльність єпархіальної влади та кліру. Також у збірнику представлені основні норми згідно з якими встановлювалась належність дітей та інших представників кліру до осіб духовного звання.

На основі Повного зібрання законів Російської імперії та Зведення законів протягом другої половини XIX століття видавалися зібрання законодавчих актів та інших офіційних розпоряджень щодо Відомства православного віросповідання [148, 64, 129]. Разом із зазначеними загальними зібраннями законодавчих актів слід вказати й спеціальні тематичні збірники, такі як збірники постанов Святішого Синоду 1867-1900 рр. щодо духовних училищ, огляди церковних узаконень, циркулярних указів Святішого Синоду [92].

Важливе значення мають збірники законодавчих ініціатив окремих імператорів Російської імперії, що дозволяють порівняти становище православного парафіяльного духовенства в періоди правління різних монархів і встановити основні вектори державної церковної політики щодо духовенства. Так, було опубліковано збірники, присвячені

законодавчим впровадженням та становищу Церкви в період правління Олександра I, Миколи I, Олександра II, Олександра III [122, 166, 167]. Окремими збірниками видавалися розпорядження щодо духовної цензури, правил купівлі та продажу рухомого та нерухомого майна монастирями та парафіяльними церквами [105].

Особлива увага в дослідженні приділялася іменним імператорським указам, що стосувалися поліпшення матеріального становища духівництва та парафіяльних священників, зокрема їх правам та місцю в суспільстві. Так, наприклад, слід назвати Указ Олександра I про збільшення плати за треби від 3 квітня 1801 року, а також Указ Священного Синоду, за яким передбачалося збільшення церковних земельних наділів із 33 до 99 десятин [147, № 12378].

Також до цієї групи джерел слід віднести регламенти, устави та інструкції. Зокрема Духовний Регламент, виданий Петром I ще в 1721 р., який діяв упродовж усього XIX ст. і встановлював норми взаємовідносин між Церквою та державою. Устав Духовних Консисторій [191, 192], що містив основні положення щодо структури та функціонування єпархіальної влади, суду тощо, а також меж їх юридичної дії, порядку подачі метричних книг парафіяльними священниками та їх перевірки. «Устав духовних консисторій» у редакції 1841 р. та у другій доповненій та виправленій редакції 1883 р. був чи не головним документом, яким постійно користувалися як самі священники, так і єпархіальна влада.

Також корисною для дослідження деяких обов'язків парафіяльного священника є Інструкція благочинним парафіяльних церков. У цьому документі представлені основні правила та положення, згідно з якими здійснювався нагляд за парафіяльними церквами та їх причтом відповідно. Встановлені норми церковного благочинства і

правила ведення господарства та підтримання зовнішнього вигляду помешкання священика. За всім цим мав суворо наглядати благочинний, що і відбилося в основних параграфах указаної інструкції.

Таким чином, законодавчі акти та актові матеріали дають змогу оцінити місце парафіяльного священика та парафії в церковній та державницькій ієрархії на загальноімперському і місцевому єпархіальних рівнях. Актові джерела мають високий ступінь інформативності і дають змогу реконструювати обов'язки парафіяльного священика, правила та канони, які він мав виконувати на своїй посаді. Релігійні норми, що регулювали і регламентували життя духовної особи, знайшли своє відображення у відповідних законодавчих актах, що видавалися державою, оскільки Церква в Російській імперії, незважаючи на процеси модернізації у середині – другій половині XIX ст., не була секуляризована. Тож законодавчі акти та актові матеріали одночасно репрезентують як державний, так і церковний виміри існування парафіяльного священика та його родини, духовні обов'язки та побут.

Аналізуючи законодавчі акти, слід зважати на можливості їхньої реалізації в тодішній юридичній практиці, оскільки певні закони, що видавалися, не маючи під собою розвинутого апарату нормативів та постанов, не могли бути реалізовані й так і залишалися на папері. До того ж проблемою постає і те, що до «Полного собрания законов Российской империи» увійшли закони що діяли, а потім були замінені, тому важко виокремити, де закінчується дія одного закону і починається дія іншого. Тому для більш коректного дослідження юридичного становища та економіки родини парафіяльного священика в XIX – на початку XX ст. у роботі використовувалися зведені збірники законодавчих актів, що стосувалися окремих правлінь імператорів

Російської імперії та збірники законодавчих актів щодо Відомства православного віросповідання.

Окрему групу джерел складає справочинна, або діловодна, документація. Під час аналізу матеріалів діловодної документації велику цінність для виокремлення регіонального контексту розвитку духовенства в Харківській єпархії мають звіти обер-прокурорів Святійшого Синоду, що спочатку видавалися як витяги із загального звіту в доповненнях до єпархіальних відомостей, а згодом, з 1891 р., як окремі збірки в повному обсязі [78].

Значна частина джерел діловодного характеру, що стосується історії родини парафіяльного священика Харківської єпархії в ХІХ – на початку ХХ ст., й досі є не опублікованою і зберігається в різних архівних установах України та Російської Федерації. Найбільша кількість джерел діловодної документації міститься у фондах Духовної консисторії Державного архіву Харківської області, що налічує понад 90 тис. справ [1-48].

Для дослідження родини парафіяльного священика було використано матеріали клірових відомостей ХІХ ст., у яких містилася інформація про сімейний стан священика, наявність у нього власного житла, вищої духовної освіти, кількість дітей, а також розміри доходів за кожний рік [40]. Варто зауважити, що клірові відомості, як і будь-яка справочинна документація, мають одноманітний формулярний характер, тобто складені за певним зразком, тож мають однотипну інформацію. Масовий характер цього виду джерел дає широкі можливості для порівняння матеріального та сімейного стану родин священиків, рівня освіченості як у цілому в Російській імперії, так і в Харківській єпархії зокрема.

Окрім клірових відомостей, фонд Духовної консисторії Харківської єпархії містить значну кількість слідчих справ, скарг та позовів, у яких фігурують духовні особи. У консисторію подавали скарги парафіяни на своїх священників, священники на своїх паламарів та дячків. Окрім скарг, розбиралися справи, пов'язані з крадіжками, пияцтвом, незадовільною поведінкою священника або його зовнішнім виглядом [1-38]. Особливістю цієї групи джерел є великий ступінь інформативності. Під час слідства, яке проводилося благочинним за поданням консисторії, складалися протоколи, у яких містилися розлогі описи взаєностосунків парафіян і причту, причини конфлікту, його розвиток і резолюція консисторії чи архієпископа з цього приводу. На тлі відчутної нестачі джерел особового походження матеріали скарг несуть дуже цінну інформацію. Однак зміст цих документів однобічний, оскільки в них описуються, зазвичай, лише негативні епізоди повсякденного життя духовенства та його девіантна поведінка, як-от: пияцтво, розтрата, крадіжки, здирництво та інші «недостойні вчинки». З другого ж боку, ці «темні сторінки» життя духовенства та членів їхніх родин урівнюють спроби реконструювати життя родини парафіяльного священника в порівнянні з ідеалістичними творами самих священників у духовній періодиці.

Важливою проблемою для аналізу матеріалів скарг та процесів над духовенством та членами їхніх родин є проблема репрезентативності. Встановити, наскільки типовим чи неординарним було те чи те явище, яке стало приводом до ініційованої консисторією ревізії благочинного, дуже важко.

Серед ділової документації духовної консисторії також містяться розклади проповідей у храмах Харківської єпархії. Розклади проповідей цінні для дослідження тим, що вони складаються зі списку парафіяльних

священиків, які мали у певний день у певному храмі виголошувати проповідь. Завдяки цьому документу було встановлено, що пересічний парафіяльний священик у сільському причті мав на рік виголосити 1-2 проповіді [35].

Важливими за рівнем інформативності для дослідження є ревізькі казки парафіяльних церков Харківської єпархії, які стосуються майже всіх парафій Харківської єпархії з 1811 р. до 1858 р. У ревізьких казках парафіяльних церков, на відміну від клірових відомостей, збереглась інформація щодо парафіяльного духовенства та складу кліру. Аналізуючи зміст ревізьких казок, можна встановити генеалогічні лінії та родоводи окремих священицьких родин, встановити поширення принципів наслідування парафіяльних місць від батька до сина та до більш далеких родичів [36]. Для встановлення загальної кількості родин парафіяльних священиків було використано «довідкові листи прізвищ, імен, посад та місць роботи священиків щодо всіх повітів» [41, 42].

Окрему групу діловодної документації складають матеріали департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії [52, 53], кримінального відділу I департаменту Міністерства юстиції Російської імперії [57-59], відділу охорони громадської безпеки та порядку, які знаходяться в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) у Москві [49-59]. У вказаних фондах містяться окремі справи щодо представників парафіяльного духовенства Харківської єпархії та їхніх синів. Зазначені документи містять інформацію стосовно участі окремих представників харківського духовенства в революційних рухах та скоєних правопорушеннях у другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії.

Наступна група джерел представлена статистичними матеріалами, до яких відносяться статистичні та довідкові видання й матеріали

статистичних описів. Насамперед, маємо на увазі «Материалы для статистики Российской империи» [123] та відповідні матеріали Першого Всеросійського перепису 1897 р., що стосуються, передусім, Харківської губернії [141]. Статистичні дані, що містяться у зазначених виданнях, дають змогу прослідити динаміку чисельності парафіяльного духовництва протягом ХІХ ст. та вказують на основні кількісні показники, пов'язані з церковною тематикою, а саме: кількість парафіяльних церков, їх співвідношення та питома вага в окремих повітах.

Великий ступінь інформативності має робота архієпископа Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» [196]. Ця робота є поєднанням статистичних відомостей, які були доступні архієпископу, та краєзнавчих описів міст та містечок Харківської єпархії. Автор у своїй роботі наводить інформацію про кількість парафіяльних церков та білого духовенства разом з членами їхніх родин в єпархії, а також про кількість учнів у семінарії та кількість духовних училищ в єпархії. Окрім цього, у роботі архієпископа Філарета містяться відомості щодо діяльності Духовного попечительства та розміри матеріальної допомоги вдовам та сиротам духовного звання. Розміри та кількість причту в кожній парафії Харківської єпархії та розмежування церковних парафій на відповідні округи представлена в спеціальній довідниковій книзі Харківської єпархії [188].

Таким чином, матеріали статистичного характеру складають значну за важливістю інформативну частку джерельного комплексу дослідження родини парафіяльного священика в ХІХ столітті.

Одними з найбільш інформативних є джерела особового походження. До джерел особового походження належать мемуари,

щоденники та епістолярії, створені представниками духовенства в XIX ст. Варто зауважити, що в середовищі провінційного парафіяльного духовенства не сформувалася стала традиція мемуарної практики. Тож ці джерела є досить цінними та рідкісними, особливо для Харківської єпархії. Так, найперше слід назвати щоденник харківського протоієрея І. Чижевського, що частково був опублікований у 1866 р. [202]. У своєму щоденнику автор намагався передати свої почуття та враження, які виникли в нього під час подорожі єпархією. Спостережливий автор щоденника висвітлює картину української парафії, він описує парафіяльну церкву та її облаштування, побут церковного причту, повсякдення та світогляд прочан, певні моменти поведінки, різні життєві ситуації та випадки.

Ще одним джерелом особового походження, яке б висвітлювало побут священика, є опубліковані в журналі «Дух християнина» спогади сільського священика М. Кучинського під назвою «Кое-что из села» [114], а також священика М. Аммосова [61]. У своїх спогадах автор наводить детальний опис помешкань церковного причту. Він описує власне житло та будинок дячка своєї парафії. Окрім загальної репродукції побутової картини парафіяльного причту, автор висловлює і власні думки, ідеї щодо реформування церковно-парафіяльного життя. Священик порушує важливі проблеми розвитку народної освіти, облаштування парафіяльних шкіл та навчання сільських дітей.

Цінними для вивчення досліджуваної теми постають криптомемуари. Джерело мемуарного характеру – фрагменти щоденника парафіяльного священика с. Іванкова Іоанна Матусевича, що були широко цитовані у статті В. Семевського «Сельский священник во второй половине XVIII в.» у журналі «Русская старина» [174]. Оскільки сам щоденник так і не був опублікований, то вказані уривки в статті

В. Семевського є дуже цінними. Розвідка В. Семевського та публікація уривків зі щоденника І. Матусевича відкривають можливості для компаративного аналізу становища духовенства в українських та російських єпархіях імперії. Своєрідним джерелом зазначеної групи постають і так звані «записки іноземців» [189]. Для дослідження повсякденного життя такі спогади іноземців відіграють дуже цінну роль, оскільки є поглядом зі сторони на побут та звичаї духівництва, які могли і не помітити навіть найприскіпливіші тогочасні вітчизняні дослідники. Іноземці звертають увагу на особливості світогляду православного духівництва, порівнюють його з католицьким чи протестантським, виділяючи специфічні риси, які здавалося б є банальними і стовідсотково притаманними для православного духівництва, такі як непохитність та обов'язковість шлюбу тощо.

Серед джерел особового походження було використане листування між священником с. Дергачі Василем Власовим та князем Петром Святополк-Мирським, який був місцевим поміщиком і мав там маєток [49-51]. Варто зауважити, що в особі князя місцеве духовенство мало впливового покровителя, який усіляко допомагав кліру. Листування князя П. Святополк-Мирського дає можливість проаналізувати взаємовідносини причту та місцевого поміщництва.

До джерел особового походження також необхідно віднести матеріали листування між кількома колишніми вихованцями Харківської духовної семінарії з редакцією місцевої підпільної революційної газети, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації в колекції речових доказів жандармського управління, вилучених під час обшуків революційних редакцій [54-56]. Зазначені джерела мають велику інформативну цінність, у листуванні до редакції автори підіймають завісу над особливостями духовної освіти та життя

семінаристів під час навчання. Важливо розуміти, що автори були революційно налаштованими, тож до їхніх оцінок потрібно ставитися відповідно. Другим моментом у роботі з таким листуванням є те, що на відміну від джерел періодичного друку, які були опубліковані і пройшли жорстку цензуру, зазначені листи були заарештовані поліцією разом з редакцією і є, власне, першоджерелом, непереробленими думками молодих вихідців з семінарії початку ХХ ст.

Четвертою групою джерел є періодичний друк. Специфічне зведене джерело, комплексне, синтетичне за своїм характером, воно містить у собі різноманітну за формою інформацію: документальну, поточно-хронікальну, особового характеру тощо. Передовсім, слід назвати місцеву газету «Харківські єпархіальні відомості», що видавалися з 1867 р. Зважаючи на всю багатожанровість газетної періодики, варто зауважити, що особлива увага приділялася некрологам. Некрологи, що були розміщені в газеті, несуть інформацію стосовно низки аспектів родинного життя священника, а саме: тривалість життя, вікове співвідношення членів подружжя, кількість дітей та інше.

Окрім газет, було використано духовні журнали, що виходили впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., де відбивалися найгостріші проблеми духівництва. Періодичний друк – лакмусовий папірець суспільства – ілюструє нагальні проблеми, які порушувала тогочасна суспільна думка. Починаючи з середини ХІХ ст., масово з'являються духовні періодичні видання. Це явище мало загальнодержавний характер. У 60-х рр. ХІХ ст. у Харківській єпархії почалося видання «Духовного вестника», а згодом «Духовного дневника». На сторінках цих періодичних видань публікували свої статті переважно представники духовенства. Основною читацькою аудиторією цих журналів було місцеве парафіяльне духовенство. Тож коло

проблематики, представленої в зазначених періодичних виданнях, охоплювало проблеми функціонування парафій, життя та побуту парафіяльного духовенства як у самій Харківській єпархії, так і за її межами. Розвиток духовної періодики відбувався нерозривно з реформуванням самого суспільства на тлі соціальної модернізації Російської імперії. Статті, розміщені в «Духовном вестнике» та «Духовном дневнике» стосуються актуальних проблем Православної церкви в середині XIX ст. У цих статтях духовенство сміливо пропонувало свої проекти реформування церковно-парафіяльного життя, поліпшення матеріального становища кліру. Разом із цим автори ділилися своїми думками щодо народних звичаїв, різноманітними аспектами свого буденного життя та стосунків з парафіянами. Окрім проблем матеріального забезпечення духовенства та парафіяльної реформи, на сторінках духовних журналів активно обговорювалися проблеми реформування освіти в Російській імперії. Також велику інформативну цінність мають «літописні листки», що друкувалися наприкінці кожного примірника журналу і в яких були інформаційні повідомлення про освячення нових церков, відкриття шкіл, попечительств, бібліотек для душпастирського читання тощо.

Разом з матеріалами харківських журналів «Духовный вестник» та «Духовный дневник», «Вера и разум» у дослідженні були використані матеріали й інших духовних журналів, зокрема «Руководство для сельских пастырей», «Христианские чтения», «Богословский собеседник», «Дух христианина». Проте статті щодо церковно-парафіяльної тематики публікувалися не лише винятково в духовній періодиці. Світські журнали «Харьковский сборник», «Русская старина», «Русский вестник» та інші публікували на своїх сторінках статті, присвячені церковній проблематиці. Публікація роботи І. Белюстіна та Д. Ростиславова створила резонанс у суспільстві. Поширення західних,

нігілістичних поглядів серед молоді вплинуло на появу низки критичних статей, що були спрямовані проти духовенства та церкви. Така ситуація спричинила широку дискусію серед провідних світських та духовних кіл суспільства Російської імперії.

Важливою групою джерел для дослідження виступає художня література. Автори літературних творів XIX ст. через призму художнього нарративу намагалися передати різноманітні сторони життя духовних осіб. Головним чином для дослідника важливими є типовість образів головних героїв, а також опис побуту, вбрання, оселі, обрядовості чи певних моделей поведінки духівництва. Особливо вдалимими такі характеристики є в творах С. Нечуй-Левицького [128], М. Лєскова [118], Ф. Решетнікова [163] та А. Свидницького [171], В. Короленка [107]. Зрозуміло, що сюжет вигаданий самим автором, однак історично інформативним є художній контекст, який створює автор для розвитку сюжетної лінії.

Значна кількість джерел, використаних у дослідженні, була опрацьована та використана в науковому дослідженні вперше. Таким чином, маємо репрезентативну джерельну базу дослідження, що дозволяє всебічно охарактеризувати родину парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає полідисциплінарний підхід, що зорієнтований на поєднання дослідницького інструментарію сучасних галузей розвитку історичної науки, таких як історія родини, історична антропологія, історія

повсякденності, мікроісторія тощо. Робота виконана в межах парадигми нової соціальної історії.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники дедалі більше намагаються відійти від спекулятивної історії та політичної історії «великих людей», зосереджуючи натомість увагу на структурах і масових процесах, на невидимих діячах історії – пересічних людях, щоб зрозуміти не теологію, а конкретну механіку перебігу історії, щоб написати історію простолюдної більшості, а не елітної меншості [406, с. 9]. Такі погляди до історіописання є дуже актуальними для української історичної науки і можуть стати поштовхом для роздумів над питаннями, яких не порушував традиційний національний історик.

«Нова історія» – цей вираз вживається на позначення течій 1970-1980-х рр. періоду, коли реакція проти традиційної парадигми стала всесвітньою. Для багатьох людей нова історія асоціюється з Люсьєном Февром і Марком Блоком, які 1929 р. заснували часопис «Аннали» для пропагування свого підходу, і в наступному поколінні – з Фернаном Броделем. Однак вони не були самотні в повстанні проти ранкеянства. У Британії в 1930-ті рр. Льюїс Нам'єр і Р. Г. Товні віддавали перевагу своєрідній структуралістичній історії, а не описові подій. У Німеччині Карл Лампрехт фактично зіпсував своє професійне реноме, відступивши від традиційної парадигми [406, с., 11].

Підходи нової соціальної історії часто міждисциплінарні за своєю суттю, а отже, передбачають гнучкість офіційної таксономії наук та спираються на нову методологію, розроблену здебільшого за межами історичної науки в надрах суспільствознавчих дисциплін. Характерно, що в українській науці поступово закріплюється репутація «традиційної», або «старої», науки з консервативними концептуальним і методологічним апаратами, натомість нещодавній прибулець в

українську науку – соціологія – розглядається як новаторська й динамічна дисципліна. У західних social sciences немає чіткої межі, соціологи вивчають довгочасні історичні тенденції, а історики активно застосовують методи соціологічних пояснень та інтерпретації, вивчаючи віддалені історичні контексти. Тісніший контакт цих двох дисциплін на українських наукових теренах може стати стимулом для оживлення української історичної науки й індигенізації (коренізації) та темпоралізації (очасовлення) соціології в Україні.

Нову історію сучасні історіографи характеризують як історію тотальну або як структуралістичну історію. Нову історію пов'язують з практично будь-якою людською діяльністю. «Усе має історію», як колись написав Дж. Б. С. Галдан, тобто все має минуле, яке, в принципі, можна відтворити й пов'язати з рештою минулого [222, с. 14]. Звідси походить гасло тотальної історії, таке близьке історикам школи «Аналів». Протягом останніх тридцяти років ми отримали низку прекрасних історій на теми, що раніше не вважалися частиною історичного процесу, наприклад, дитинство, смерть, божевілля, розмови тощо. Те, що раніше вважалося незмінним, зараз розглядається як культурна конструкція, що змінюється в часі і просторі.

Слід підкреслити наявний у цьому культурний релятивізм. Філософським підґрунтям нової історії є ідея, що реальність твориться соціально або культурно. Прийняття цієї ідеї багатьма соціальними істориками і соціальними антропологами допомагає пояснити сучасну конвергенцію цих двох дисциплін. Цей релятивізм також руйнує традиційний поділ на те, що в історії центральне, а що периферійне. Традиційна історія пропонує погляд згори, у тому сенсі, що вона завжди зосереджується на великих вчинках великих людей, можновладців,

генералів або час від часу церковних діячів. Решті людей в драмі історії відводилися ролі третього плану [222, с. 31].

Значна частина нових істориків вивчає так звану історію знизу, тобто з точки зору пересічних людей та їхнього досвіду соціальних змін. Історики церкви починають досліджувати її історію знизу, так само, як згори. Історія церкви знизу має розглядати релігію під кутом зору мирян, незалежно від їх суспільного статусу, та найнижчого пересічного духовенства. Рух за «історію знизу» також відбиває нове прагнення серйозніше трактувати погляди пересічних людей на їхнє минуле, ніж історики робили дотепер [408, с. 40].

Аналізуючи проблеми, що входять до кола досліджень нової історії, неможливо не звертатися до історії повсякденності. Норберт Еліас підкреслив у своєму важливому есеї, що поняття повсякденності є менш конкретним і складнішим, ніж видається. Еліас наводить вісім сучасних значень терміна: від приватного життя до світу пересічних людей. Повсякденність включає дії – Бродель визначає її як царство рутини – та настанови, які ми можемо назвати ментальними звичками, взаємини між повсякденністю і ритуалом описати непросто [231, с. 83]. З одного боку, спокусливо визначити ритуал, символ особливо важливих ситуацій у житті індивідів і спільнот, в опозиції до повсякденності. З другого боку, іноземні мандрівники одразу звертають увагу на щоденні ритуали в житті кожного суспільства – способи харчування, форми привітання тощо, що для місцевих жителів не є ритуалами взагалі. Так само важко описати чи проаналізувати зв'язок між повсякденними структурами та зміною [236, с. 41]. Зсередини видається, що повсякденність статична. Завдання соціальних істориків – показати, яким чином вона, насправді, є частиною історії, зіставити щоденне життя з такими видатними подіями, як Реформація чи Французька

революція, або з такими довготривалими процесами, як вестернізація чи постання капіталізму. Соціолог Макс Вебер створив відомий термін, доречний тут, – «рутинізація». Увагу соціальних істориків має привернути взаємодія між головними подіями і процесами, з одного боку, і структурами повсякденності, з другого. Сучасний теоретик історичної науки ставить по-новому актуальні проблеми нової соціальної історії, зокрема, до якої міри, яким чином і на який період Французька і Російська революції вплинули на щоденне життя різних суспільних груп; до якої міри і наскільки успішно останні опиралися цим впливам [222, с. 34]. Зважаючи на це, так само актуальним є питання про те, наскільки вплинули процеси вестернізації – модернізації Російської імперії в другій половині XIX ст. на суспільство величезної багатонаціональної держави, зокрема й на парафіяльне духовенство.

Зважаючи на головні засадничі постулати парадигми нової соціальної історії, родину як найменшу одиницю соціальної системи можна розглядати як структуру, дослідницьку модель, що лежить в основі структуралістського концепту істориків нової соціальної історії. Тож цілком логічним є те, що одним із напрямків нової соціальної історії є історія родини – «family study», як її прийнято називати у західноєвропейській гуманітаристиці [301, 340, 419, 420, 422].

Американський дослідник Л. Стоун, розмірковуючи над складовими історії родини, сформулював комплекс проблем, які входять до кола цієї галузі історичної науки. Зокрема, дослідник визначав демографічний аспект (демографічні параметри родини та шлюбність), правовий аспект (закони, звичаї, що регулюють шлюбні відносини та наслідування майна), соціологічний аспект (статевовікові групи, аналіз родини як сукупності індивідів), психологічний аспект (внутрішньосімейні стосунки, норми поведінки, взаємини між батьками

та дітьми тощо) [406, с. 11]. Сукупність досліджень зазначених сфер дають можливість розгляду родини як ідеальний об'єкт міждисциплінарного дослідження.

Досліджуючи родину як структурний елемент суспільства, необхідно зважати на так званий «розуміючий підхід» соціології М. Вебера та феноменологію Е. Гуссерля, соціологічну парадигму П. Бергера і Т. Лукмана [404, с. 39]. Узагальнюючи ці підходи, зауважимо, що аналіз повсякденних практик та стереотипів поведінки людей слід розглядати крізь призму їхніх уявлень про навколишній світ, його устрій та про інших людей, що до нього входили. Дослідник має зрозуміти погляд на оточення тих людей, що він досліджує, а не відтворювати власні уявлення.

Дослідження історії родини як репрезентація історії знизу неможливе без урахування часу і простору, які пов'язують «маленьку» історію родини з «великою» історією суспільства, держави, цивілізації, зважаючи на їхні темпорально-просторові характеристики, які є динамічними [408, с. 49]. Структури і механізми життя родини зумовлені та детерміновані конкретною історичною обстановкою.

Такий підхід дозволяє одночасно розглядати локальні співтовариства, зокрема і провінційне парафіяльне духовенство, та розвиток суспільства в цілому, оскільки визначальною характеристикою стає зміна стилів життя, а не суто економічні зміни. Так само реконструювання стилів життя окремих груп дозволяє відійти сучасному досліднику від принципів побутописання, яке було широко розповсюджене в історіографії XIX – початку XX ст. і до якого зараз деякі історики звертаються, плутаючи його з сучасними принципами історії повсякденності. Використовуючи поняття «стилю життя», маємо на увазі підхід, запропонований М. Дінгесом, який запропонував

поєднати надбання соціальної історії, історичної антропології в межах культурної історії повсякденності [263, с. 98]. Сучасні історіографи та теоретики науки, оцінюючи підхід М. Дінгеса, стверджують, що він є одним із найперспективніших засобів соціокультурного історичного аналізу [307, с. 25]. Поняття «стилі життя» дослідники розуміють як структуровані в часі та просторі моделі поведінки, що залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), типу родин, господарства та ціннісних орієнтирів. Характерною ознакою стилю життя є добровільність у тому розумінні, що люди в повсякденному житті завжди мають можливість самостійно ухвалювати рішення, які, втім, не є цілковито довільними, а залежать, насамперед, від об'єму ресурсів, якими вони володіють. Теорія стилів життя дозволяє простежити соціокультурні зміни, які відбулися в соціумі, уникаючи при цьому вад структуралізму та економічного детермінізму. Під час дослідження стилю життя можливо виявити, як структуроутворювальне значення поведінки індивідів та груп, так і зворотній вплив соціальних структур на поведінку людей.

Досліджуючи родину парафіяльного духовенства в парадигмі нової соціальної історії, неможливо не використовувати мікроісторичний підхід. Для вирішення встановлених завдань дослідження необхідно було вдаватися до пошуку реалістичного опису людської поведінки через використання моделі дії та конфлікту, яка визнає відносну свободу індивіда поза рамками обмежень, тиску, наказів і гнітючих нормативних систем, хоча й не ігнорує їх [262, с. 120]. Отже, уся суспільна діяльність розглядається як результат перманентних узгоджень, маніпуляцій, вибору і рішень індивіда в умовах нормативної дійсності, яка, хоч і охоплює все, таки пропонує численні можливості для особистих інтерпретацій і свободи. Усе це дає можливість реконструювати певні стереотипи поведінки в родині парафіяльного

священика, які формувалися залежно від ситуації. Головна проблема полягала у визначенні меж свободи, що її отримували індивіди завдяки тріщинам і суперечностям у нормативних системах, яким вони підпорядковувалися. У дослідженнях такого типу історик не просто має справу з інтерпретацією символічного світу, множини можливих інтерпретацій його та тієї боротьби, що відбувається як у символічних, так і в матеріальних сферах [262, с. 125]. Фактично, мікроісторію можна розуміти як певну практику, що полягає в зменшенні масштабу погляду, у мікроаналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів.

Протягом останніх десятиріч багато істориків, що вивчають різні історичні періоди, країни і процеси, усвідомили той величезний потенціал, перспективи нових досліджень, що відкриваються завдяки вивченню епістоляріїв простих людей. Дослідників почала приваблювати ідея висвітлення історії під кутом зору пересічного обивателя. Традиційно, з часів античності, історичну науку трактували як розповідь про діяння великих людей. Цікавість до детальнішого вивчення соціальної та економічної історії далася взнаки в XIX ст., проте головним об'єктом історичної науки традиційно залишалася політична діяльність еліт. Уперше серйозно питання щодо втілення ідеї мікроісторичного аналізу в життя порушив Едвард Томпсон у 1966 р., опублікувавши статтю про погляд на історію знизу. Після цього зазначена концепція стала популярною темою обговорень серед істориків. У 1985 р. вийшов друком збірник статей під назвою «Історія знизу» (“History from Below”) [262, с. 126].

Упродовж другої половини XX ст. мікроісторичний підхід знайшов своє відображення в роботах, що сьогодні стали визнаною класикою. Роботи Емануеля Ле Руа Ладюрі, Карло Гінзбурга, Алана Мак-Фарлена, Альфреда Людтке та ін. [365, с. 54]. У розумінні підходу історія знизу на

макрорівні закономірно виконує дві важливі функції. Перша полягає в коригуванні історії визначних постатей (мета – показати, що у глобальних, сакраментальних подіях брали участь пересічні люди). По-друге, пропонуючи альтернативний підхід, історія знизу створює можливості успішного синтезу розуміння історії, злиття історії повсякденного досвіду людей з об'єктом дослідження традиційних типів історії. Сучасний дослідник Джим Шарп констатує, що погляд на історію знизу сам по собі є найефективнішим, коли він вміщується до певного контексту [408, с. 52]. Термін «історія знизу» передбачає існування певних понять вищого порядку, з якими він співвідноситься. Це припущення у свою чергу передбачає, що історію пересічних людей, навіть коли до її вивчення залучаються ті сторони минулого досвіду, які мають виразно політичний характер, не можна відокремити від ширшого розгляду суспільної структури і суспільної влади.

Важливим підґрунтям нашого дослідження було чітке дотримання принципу історизму. У дослідженні використані й традиційні для історичних праць конкретно-наукові методи. Усвідомлення відмінностей між минулим і сьогоденням, а також увага до історичного контексту є актуальними для будь-якого історичного дослідження, але особливо для досліджень з історії повсякденності. Велике значення під час дослідження мали історико-генетичний і типологічний методи, який дозволив розглянути зміни, що відбулися на рівні структур повсякденності родини парафіяльного священника Харківської єпархії протягом ХІХ – початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

РОДИНИ ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА

ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Правове становище та соціальний статус родини священника

Родина протягом століть була найбільш міцною ланкою суспільства та ефективним засобом збереження культури народу. Саме через родинний побут, що ґрунтувався на звичаєвих практиках повсякденного життя, як зазначає сучасний дослідник Ю. Гончаров [253, с. 21], зберігався та передавався з покоління до покоління соціальний досвід. Родину слід розглядати як своєрідний мікрокосм, структура якого є моделлю великого суспільства. У родині, як у мініатюрі, сконцентрувалася сукупність суспільних відносин. Один із провідних австрійських соціальних антропологів М. Міттерауер зазначав, що жодна інша форма людської спільності не відображає так безпосередньо можливості та межі історичної епохи, як родина [422, с. 123]. Ф. Бродель, цитуючи Ж. Л. Фландрена, називав родину «трагічною матрицею всякого суспільства» [231, с. 81]. Сучасний український дослідник В. Маслійчук інтерпретує родинні відносини як «відносини у мікроструктурі, що найперше відображають проблеми всього соціуму, його змін та трансформацій» [323, с. 76]. Тому дослідження родини парафіяльного духовенства Харківської єпархії дозволяє встановити, наскільки всеосяжними виявилися реформи Олександра II на

регіональному рівні, як саме вони вплинули на розвиток та життя суспільства в провінції.

Спираючись на визначення поняття «родина», що представлені в сучасній гуманітаристиці, родину слід розуміти як соціальну групу, яка складається з чоловіка та жінки, які, зазвичай, перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або названих) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, які здійснюють свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей [238, с. 8]. Поняття «родина» слід розуміти як найменшу структурну одиницю суспільства, його спрощену форму, у якій відображаються сукупність загальноприйнятих норм та правил поведінки, звичаїв та традицій. Виходячи з такої інтерпретації поняття «родина», маємо певне поєднання двох факторів, а саме: загальносуспільних норм та народних традицій. Протягом історичного розвитку ці два фактори могли як органічно поєднуватися в середині родини, так і, навпаки, протиставлятися один одному. Процес такого протиставлення / протистояння «загальносуспільного» та «народного», звичаєвого, яскраво проявився на тлі соціальної модернізації Російської імперії в другій половині XIX ст. Характерною рисою інтерпретації цих соціальних процесів у Російській імперії є використання критеріїв «прогресивний» відносно до модернізації та «архаїчний / відсталий» – до всього звичаєвого, що залишалося в імперському суспільстві [312, с. 21]. Однак подібна категоріальна дихотомія вибудовує модель світу в площині чорного та білого і позбавляє дослідників відчуття напівтонів. Залишається відкритим питання, чи дійсно представники суспільства Російської імперії XIX – початку XX ст. сприймали свою епоху крізь призму модернізації і чи розуміли вони характер подій, що відбувалися навколо них. Зважаючи на це, для дослідження важливо приділяти увагу

реакції пересічних людей як історичних акторів, що у свій спосіб відповідали на виклики часу. Саме такі реакції формували певні повсякденні практики та стратегії життя людей на мікроісторичному рівні, як сприйняття чи несприйняття державної політики.

У 60-х роках ХХ ст. британським дослідником Пітером Ласлеттом була розроблена класифікація родин та родинних груп, яка дала можливість більш чітко уявити становище родин різних класів та їх особливостей [340, с. 270]. Так, згідно з цією класифікацією, розрізняється проста родина або нуклеарна, розширена та складна, або мультифокальна. Важливим є висновки досліджень П. Ласлетта щодо того, що на тлі соціальної модернізації складні родини мають тенденцію до розпаду й у добу модернізації та промислового перевороту утворюються нуклеарні родини, що домінують над іншими типами. Сам по собі нуклеарний характер родин інтерпретується як характерна риса модернізованого суспільства [420, с. 83]. Модернізація в суспільстві, на думку Ласлетта, змінює соціальне, політичне та юридичне становище будь-якої родини. Тому родина має пристосуватися, відповідати на виклики часу аби не залишитися на «узбіччі історії», як зазначав П. Ласлетт, тобто залишитися в рамках існуючого, але вже видозміненого – модернізованого суспільства як його складова частина [420, с. 5].

Враховуючи теорію П. Ласлетта, вважаємо, що актуальним є аналіз юридичного, суспільно-політичного та економічного становища родини парафіяльного священика Харківської єпархії протягом ХІХ – початку ХХ ст., що надасть можливість розкрити сутнісний зміст модернізаційних процесів у Російській імперії, їх проникнення та адаптацію в середовищі духовенства Харківської єпархії, а також проаналізувати зміни становища та ролі родини парафіяльного

священика в хронологічному проміжку між початком XIX та початком XX ст. З цією метою розглянемо становище родини парафіяльного священнослужителя Харківської єпархії згідно з офіційним законодавством упродовж XIX – початку XX ст.

Державний апарат Російської імперії протягом її існування постійно видозмінювався. Однією з причин цього явища була необхідність посилення абсолютистської влади монарха [245, с. 52]. Починаючи з правління Петра I та його наступників, постійно впроваджувалися реформи щодо зміцнення самодержавства. На початку XIX ст. у часи правління Олександра I було так само здійснено низку нововведень на основі лінійного принципу розповсюдження владних повноважень у всіх структурах імперії [391, с. 16]. Російська Православна церква увійшла до кола інтересів реформаторів доби Олександра I. На початку XIX ст. з розвитком суспільно-політичних процесів у державі функції Православної церкви як окремого суспільного інституту були розширені та деталізовані. Варто зауважити, що Православна церква в синодальний період постійно була частиною державного апарату управління й виконувала функції «ідеологічного нагляду» за громадянами імперії. Церква в Російській імперії легітимізувала неосяжну владу монарха та мала контролювати настрої в суспільстві. Православна церква з точки зору держави розглядалася як вагомий важіль контролю над суспільством. Виходячи з цієї точки зору, можна говорити про те, що православне парафіяльне духовенство поставало найнижчою ланкою в системі впливу держави на суспільство через Православну церкву. Таким чином, важливим було юридичне закріплення прав і привілеїв духовенства, які б дозволяли йому виконувати свою місію в суспільстві Російської імперії.

Юридичне становище родини парафіяльного духовенства в Російській імперії регулювалося світським та церковним законодавством. На межі XVIII – XIX ст. розпочався процес остаточного оформлення станових прав та привілеїв парафіяльного духовенства. На думку сучасного дослідника Б. Миронова, на початку XIX ст. духовенство сформувалося як окремий стан у Російській імперії та займало місце «другого привілейованого стану» в соціальній ієрархії держави [330, с. 104]. Аналізуючи проблеми юридичного оформлення духовенства як окремого соціального стану, маємо на увазі, передусім, проблему співіснування різних юридичних систем у загальній нормативній практиці Російській імперії. Показовим є вислів, уміщений в «Уставі духовних консисторій» про те, що «...священно- і церковнослужителі в служінні Церкві та в образі життя свого повинні діяти відповідно до правил церковних та законів громадських, якими визначаються їхні обов'язки [...] в управлінні підкореному йому духовенству» [191, Розд. II. – Гл. IV. – Ст. 66]. Ця теза яскраво свідчить про поєднання церковного та світського права у формуванні нормативної бази, що регулювала становище парафіяльного духовенства та його родин.

Необхідно зазначити, що, ведучи мову про православне парафіяльне духовенство та їх права, маємо на увазі не лише висвячення в сан священнослужителів, а й членів їхніх родин, осіб жіночої статі зокрема. Чоловік у родині передавав права та стану належність своїй дружині через шлюб із нею і своїм дітям. Тож чіткої межі між правовим становищем священника та його родини майже не існувало. У Зведенні законів про стани говорилося, що священно- та церковнослужителі через законний шлюб передають права їхнього стану своїм дружинам, які зберігають його й під час удівства, доки не змінять свій стан через

новий шлюб [94, ст. 272]. Діти білого духовенства належать через батьків до духовного відомства.

Насамперед слід відмітити цікаву юридичну особливість, про яку говорив ще в другій половині XIX ст. знавець церковного права професор Казанського університету П. Знаменський, згідно з думкою якого духовенство протягом усього свого існування було особисто вільним від податків та різноманітних повинностей [279, с. 12]. Такі станові привілеї сягають своїм глибоким корінням ще в греко-римське право, яке було поєднане з місцевим традиційним правом. Законодавство Російської імперії являло собою поєднання традиційного греко-римського права, світського візантійського, церковного та європейського, що створювало чимало суперечностей у нормативній базі [220, с. 65]. Наприклад, від самого початку духовні особи були особисто вільними від будь-яких податків та повинностей, однак реалії були іншими, оскільки основними одиницями оподаткування були двори, виті, обжи, промисли тощо. Подушного оподаткування російська держава тоді не знала, тож священики, які так само, як і селяни, були прикріплені до землі, мали сплачувати податки та відбувати повинності [279, с. 314].

На межі XVIII – початку XIX ст. можна виділити низку законів та різноманітних нормативних актів, які значною мірою вплинули на юридичне становище духовенства в Російській імперії. Головним чином ці закони стосувалися сплати духовними особами податків, засудження до тілесних покарань, меж юрисдикції духовного та світського судів тощо [129, с. 25]. Ці нововведення мали на меті підвищити юридичний статус духовних осіб, наблизити їх за своїми правами до дворянства. Однак постає питання: а чи могли всі отримані права бути використаними священиками в реальному повсякденному житті?

У 1797 р. духовенство було звільнене від поліцейських зборів, а в 1801 р. – від тілесних покарань [191, ст. 283]. Окрім цього, на початку XIX ст. представники духовного стану здобули право купівлі незаселеної землі. Сучасний російський історик Б. Миронов наголошує на тому, що на початку XIX ст. духовенство зрівнялося з особистими дворянами [330, с. 102]. На підтримку цієї тези він наводить низку прав, які здобуло духовенство в цей період. Зокрема, духовенство здобуло право їздити в каретах та отримувати ордени. Отримавши орден за свою пастирську службу, священник одержував пожиттєво титул дворянина і одночасно залишався належним до духовного стану. Такі нагороди могли відкривати широкі перспективи для священника на шляху до поліпшення свого матеріального становища. У 1819 р. духовним особам, що мали дворянське походження або ж здобули його, надавалося право купівлі-продажу землі разом із кріпосними селянами, що раніше було винятково правом лише спадкових дворян [60, с. 15]. Однак варто розуміти, що отримані права стосувалися лише окремих випадків. Вихідців із дворянства, які ставали представниками білого духовенства, у всій Російській імперії нараховувалося хіба що одиниці, у процесі дослідження в Харківській єпархії протягом XIX – початку XX ст. таких випадків зафіксовано не було.

У 1821 р. духовенство звільнили від військових постів [94, ст. 287], що фактично ознаменувало особисте звільнення священника від податкового гніту, лише за винятком зборів на будівництво мостів, ремонт бруківок та освітлення вулиць [241, с. 256]. Офіційну кодифікацію основних прав та привілеїв духовництва як другого вільного стану в Російській імперії було проведено в 1832 р. з впровадженням Кодексу законів Миколи I. Цей Кодекс закріпив низку юридичних норм, що регламентували священницьке землеволодіння, правила домоуправління, стосунків між священником та паствою у

вирішенні основних суперечливих питань. Врешті-решт «звільнення» парафіяльного духовенства та родин священнослужителів від різноманітних повинностей було зафіксоване у Зведенні законів Російської імперії: «Особи духовного звання є вільними від усіх особистих податей та рекрутської повинності» [191, ст. 281]. Важливим було й те, що духовенство підлягало юрисдикції власного станового церковного суду, окрім деяких виняткових випадків. Навіть за умови розгляду справи у світському суді, обов'язково мали долучатися представники від духовного стану [191, ст. 282]. Усі ці юридичні аспекти тим чи тим чином формували ту соціальну нішу, яку займав священник та його родина в суспільстві Російської імперії протягом першої половини XIX ст. Набуття своєрідних прав духовенством впливало на формування станового менталітету та особливого стилю життя. Пересічна людина могла легко впізнати духовну особу за стилем мовлення, манерами та зовнішнім виглядом [330, с. 102].

Соціально-правове положення парафіяльного священника як однієї з нижчих ланок церковної стратифікації регламентувалося не лише нормами церковного права, а й світського також. Доказом належності людини до духовного звання були відповідні акти або ж ставлені грамоти священнослужителів. Актами духовної належності слід вважати списки духовного відомства, що видавалися священнослужителю після висвячення в духовний сан, за особливим підписом єпархіального архієрея [330, с. 103].

Таким чином, у першій половині XIX ст. духовенство остаточно сформувалося й існувало як окремий закритий соціальний стан, який мав власні права та привілеї. Біле духовенство було звільнене від податків та повинностей. Реформа духовної освіти 1808 р. мінімізувала можливість вступу до білого духовенства для вихідців з інших станів. На

духовенство разом з отриманими правами і привілеями покладалися й певні обов'язки.

Духовенство мало слідкувати за облаштуванням місцевого парафіяльного храму, а також запобігати переходу вірян в іншу віру. Окрім цього, на парафіяльних священнослужителів покладалися функції нагляду за розкольниками та іновірцями, якщо такі особи проживали на території ввіреної парафії. «Про стан розколу, де він є, місцеві священники інформують місцевого єпархіального архієрея з поясненням дій для охорони православних в істинній вірі...» [191, ст. 17], – зазначалося в «Уставе духовных консисторий». Також обов'язком парафіяльного духовенства було слідкувати за утриманням кріпаків від непокори своїм поміщикам і застерігати від обурення на власних поміщиків [60, с. 39]. Священнослужителі мали слідкувати за виконанням духовних практик своїх вірян. Віряни окремої парафії мали обов'язково сповідуватися щонайменше раз на рік у свого місцевого батюшки. Для сповіді було розроблено опитувальні списки, що інколи сягали 20-30 позицій. Під час сповіді священник методично мав задавати питання, виконуючи інструкції, розроблені Святійшим Синодом ще в XVIII ст. Відповідаючи на запитання священника, вірянин, що сповідувався, мав зізнаватися в скоєних гріхах. Списки осіб, що були на сповіді, зберігалися в місцевій церкві й разом з метричними книгами та іншою парафіяльною звітністю раз на рік відвозилися священником на перевірку до місцевої духовної консисторії.

Незважаючи на існування таємниці сповіді згідно з канонами Православної церкви, ще в 1716 р. та у 1721 р. імператором Петром I було видано наказ про порушення таємниці сповіді в тому разі, якщо на ній буде виявлено участь вірянина в злочині проти держави та царя. Указана норма увійшла як додаток до «Духовного регламенту» під

назвою «Правила для священника під час сповіді...». У XIX ст. чинність цих правил була підтверджена в «Уставе духовних консисторій» відповідною тезою: «Якщо хтось під час сповіді оголосить духовному отцю про якийсь не скоєний злочин чи про намір скоїти його, а тим більше про зраду чи бунт проти Государя чи Держави..., має священник донести, куди слід» [191, ст. 17]. Таким чином, священнослужитель, порушуючи церковні закони та духовні канони, мав виконувати світські постанови з метою захисту державного ладу в імперії. Проте питання про реальне виконання цієї настанови залишається відкритим. Під час дослідження було опрацьовано фонди таємної поліції, жандармерії та Третього відділення канцелярії Його Імператорської Величності, що містяться в Державному архіві Російської Федерації в Москві, з метою пошуку подібних «доносів» священнослужителя на своїх вірян. Опрацювання вказаних джерел не дало змоги виявити жодного подібного факту. Також матеріалів Харківської духовної консисторії, де могли відобразитися подібні свідчення, зафіксовано не було.

Відсутність джерел, які б підтверджували факти порушення таємниці сповіді парафіяльними священнослужителями, може вказувати на кілька обставин. По-перше, священники як віруючі особи на перше місце ставили виконання духовних обов'язків і канонів Православної церкви, що забороняли порушувати таємницю сповіді. По-друге, віряни могли не розголошувати під час сповіді наміри про злочини чи про скоєні протиправні вчинки, побоюючись, що священник їх може видати. У будь-якому випадку в дослідника є підстави стверджувати, що встановлена російським царизмом норма щодо порушення таємниці сповіді просто не діяла у реальному житті, як і багато інших законодавчих новацій у Російській імперії, залишаючись винятково на папері.

Іншим моментом, що пов'язаний із парафіяльною практикою священика та сповіданням, було обов'язкове інформування консисторії про факти ухилення від сповіді. Усі православні віруючі мали сповідуватися принаймні раз на рік. Парафіяльне духовенство складало окремі списки осіб, які не були на сповіді понад рік. За невиконання цієї умови було розроблено систему грошових штрафів та покарань на користь монастирів та Церкви.

Зважаючи на те, що священик мав сповідувати вірян і відпускати скоєні ними гріхи, важливою була репутація священика та його образ у парафіяльній громаді. Священик мав бути зразком як світської поведінки, так і духовно-морального поступу. У багатьох аспектах «зразковість» такої поведінки священику додавала його родина. Наявність дітей, доброї та чуйної дружини, охайного обійстя та господарства додавали авторитету парафіяльному священнослужителю в очах своїх вірян. Сприйняття появи дитини в родині як благодаті Божої в менталітеті православних віруючих спровокувало появу міфу про тотальну багатодітність родини православного священика. Бездітний священик міг сприйматися громадою як неповноцінний.

Окрім отриманих родинами православного парафіяльного духовенства прав та привілеїв, у першій половині XIX ст. на них поширювалася й низка заборон. Заборони, які поширювалися на біле духовенство, мали підтримувати образ чистоти та безгрішності духовного отця та його родини. Окрім заборони купівлі-продажу землі, до якої приписані кріпаки, білому духовенству заборонялося також займатися усіма «нехарактерними для духовного звання» справами, такими як торгівля та промисли [60, с. 16]. Проте ця норма поширювалася лише на самих священнослужителів і не поширювалася на дружин священно- та церковнослужителів, що володіли нерухомим

майном на правах дворянства для заняття винокурінням і продажем вина [94, ст. 289, 290]. Однак продавати спиртні напої чи відкривати в себе заклади, де б віряни могли споживати такі напої, родині священика заборонялося [94, ст. 287]. Окремі правила існували для житла родини парафіяльного священика. Будинки осіб білого духовенства, як тих, що служать при церквах, так і тих, хто за станом здоров'я чи віком вийшов на пенсію, мали підтримуватися належним чином за кошти самої родини чи за кошти парафіян за домовленістю.

Незважаючи на те, що за своїми правами та обов'язками біле парафіяльне духовенство отримало статус другого привілейованого стану в Російській імперії, воно мало певні правові обмеження. Наприклад, це стосувалося права вільного укладання договорів та участі в правових угодах представників парафіяльного духовенства як поручителів: «Ніхто з них [духовенства] не може особисто поручатися за інших у будь-яких судових місцях та інших справах» [94, ст. 288].

Законодавчі зміни, що мали на меті утвердити юридичне становище парафіяльного духовенства як «другого привілейованого стану» і підкреслити його окремішність, нівелювали принципи самоуправління парафії як громади вірян. У 1808 р. на користь духовенства було переведено доходи від свічного та кружечного зборів. Це мало укріпити матеріальне становище духовенства. У 1818 р. було обмежено право громади на купівлю майна для парафії. Водночас обов'язки щодо нагляду за ошатністю храму переходили до рук місцевого кліру та благочинних. Врешті-решт протягом першої половини ХІХ ст. встановилася чітка тенденція до призначення нових священиків за рішенням місцевого архієрея. Варто зауважити, що на вакантні священицькі місця призначалися сини місцевих священнослужителів або інших представників кліру. Проте це явище

мало важливий вплив, сам факт призначення батюшки архієреєм нівелював право громади обирати собі священика за власними уподобаннями та бажаннями. Безумовно, зазначені нововведення мали на меті не лише централізацію управління Православної Церкви, а й певне очищення кліру від малоосвічених священиків чи духовних осіб, поведінка яких викликала незадоволення єпархіального керівництва і розцінювалася як невідповідна високій місії священика.

У середині XIX ст. духовенство являло собою закритий стан із власним корпоративним кодексом та традиціями передачі вакантних парафіяльних місць. За духовенством було закріплено чималі привілеї, права та відповідні обов'язки, яке воно мало виконувати. Чимало дослідників констатували кризу духовного стану в Російській імперії.

У другій половині XIX ст. у розвитку Російської імперії відбувалися процеси соціальної модернізації. Реформи Олександра II у 60-70-х рр. XIX ст. мали на меті докорінно змінити соціальну структуру суспільства Російської імперії. Одним з головних завдань реформ було відкриття соціальних станів. До середини XIX ст., як зазначає сучасний дослідник А. Прокоф'єв, парафіяльний устрій відіграв важливу роль у житті суспільства Російської імперії. Об'єднуючи вірян, парафіяльна громада була прикладом інтеграції мешканців територіальної одиниці, якій відповідала парафія [364, с. 31]. В умовах традиційного аграрного суспільства XIX ст. парафія переважно була тотожною селянському поселенню, фактично дублюючи адміністративний поділ [364, с. 32]. Парафіяльна реформа 1864 р. стала спробою змінити подвійний характер системи церковного та адміністративного поділу, а також розмежувати сфери церковного та світського життя. Проблема парафіяльної реформи активно обговорювалася на сторінках світського та періодичного друку в період із 1855 до 1870-х рр. На думку сучасного

дослідника Г. Фріза, саме зміна соціального та юридичного становища парафіяльного духовенства в добу реформ Олександра II призвела до кризи духовного стану в Російській імперії. Парафіяльна реформа 1864 р. та інші реформи Олександра II заклали основу для відчуженості духовного стану від інтересів держави та суспільства [347, с. 142]. Також Г. Фріз наголошував, що процеси соціальної модернізації в Російській імперії привели до формування в середовищі духовенства професійної свідомості, що стало результатом «розмивання традиційного для духовенства розуміння своїх обов'язків» [330, с. 105]. На кризове становище парафіяльного духовенства в другій половині XIX ст. вказують й інші сучасні дослідники, зокрема Т. Леонтьєва [311] та А. Скутнєв [384].

Досліджуючи проблеми соціально-правового становища родини парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст., необхідно розрізнити поняття юридичного (правового) становища суб'єкту суспільства та його соціального статусу. Як уже вказувалося в дослідженні, юридичні норми, що були офіційно закріплені на законодавчому рівні в Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст. не завжди були реалізовані на практиці. У зв'язку з цим виникає питання: наскільки статус родини провінційного православного духовенства, закріплений юридично в законах Російської імперії, відповідав реаліям життя й відображався в суспільних відносинах?

Аналізуючи проблеми соціального статусу, варто визначити межі вказаного поняття. Спираючись на дослідження О. Шкаратана, поняття «соціальний статус» розуміємо як місце або позицію індивіда, що співвідноситься зі становищем інших людей [409]. Одночасно це й місце індивіда в ієрархічно організованій соціальній структурі, що дає можливість людині впливати на суспільство й отримувати в результаті

цього привілейовані позиції в системі розподілу матеріальних благ. Останнє твердження, на наш погляд, інтерпретується як найбільш важливий критерій для аналізу співвідношення реального та номінального статусу парафіяльного провінційного духовенства Російської імперії XIX – початку XX ст. Оформлення номінального соціального статусу православного духовенства відбулося на межі XVIII – XIX ст. У результаті змін законодавчої бази держави духовенство отримало станові права та привілеї й перетворилося на повноцінну закриту корпоративну групу. На думку Б. Миронова, духовенство стало другим привілейованим станом у Російській імперії [330, с. 114]. У становій ієрархії імперського суспільства духовенство займало другий щабель після дворянства й знаходилося вище за своїм соціальним статусом, ніж міщанство та селянство. Однак наскільки це юридично закріплене становище дозволяло духовенству використовувати свої привілейовані позиції у системі розподілу матеріальних благ?

Систему соціальних комунікацій та обмежень, якими були пов'язані парафіяльні священнослужителі разом з членами своїх родин, можна уявити у вигляді певного трикутника. Його вершинами були «Держава» (світська влада), «Церква» (Святійший Синод і єпархіальна влада) і «Паства» (віруючі парафіяни). Опинившись у середині цієї конструкції, парафіяльне духовенство було змушене відповідати на запити кожної з вершин описаного трикутника. Причини, що зумовили таке становище духовенства в суспільно-інституційній структурі Російської імперії, були такі: поєднання традиційного греко-римського та церковного права в законодавстві відносно до осіб духовного звання, з одного боку, та історичний розвиток народної релігійності та парафіяльного життя в селянській громаді – з другого. Цей феномен заклав основи дисонансу між реальним соціальним статусом

православного парафіяльного духовенства та його юридичним становищем згідно зі становим законодавством.

Показовим є те, що в Уставі духовних консисторій (основному юридичному зведенні, що регулювало права та обов'язки священнослужителів) відповідні норми були вміщені в четвертому розділі другої глави «Єпархіальне управління», а не в перших розділах [191]. На наш погляд, цей факт яскраво ілюструє суперечність соціального статусу парафіяльного духовенства. У церковній ієрархії над священником знаходилася велика кількість посадовців, що займали вищі щаблі в церковній ієрархії. Це нівелювало привілейований характер священнослужителя в загальній структурі та його елітарність. Устав духовних консисторій визначав статус білого духовенства так: «...священно- і церковнослужителі в служінні Церкві та в образі життя свого повинні діяти відповідно до правил церковних та законів громадських, якими визначаються їхні обов'язки єпархіального начальства в управлінні підкореному йому духовенству» [191, с. 30]. Саме об'єднання юрисдикцій – світських законів та церковних правил над священнослужителями – від самого початку заклало проблему дезавування соціального статусу духовенства в Російській імперії.

З другого боку, молодий пастир, який щойно був висвячений у сан і призначений до сільської парафії, опинявся в принципово новому для себе середовищі селянської общини. Щодо неоднозначності взаємовідносин між паствою та священником і особливостей комунікації між ними в сільських парафіях розмірковує сучасна дослідниця В. Макарова [320, с. 79]. Зокрема, вона доходить висновку, що священник мав підкоритися місцевим традиціям та стереотипам поведінки між пастирем та паствою, що були заведені в громаді. Новий пастир повинен був шляхом проходження своєрідного «обряду ініціації» увійти до кола

«своїх». Цей процес відбувався шляхом знайомства священика з вірянами через частування, сумісне трапезування та сумісного споживання алкогольних напоїв. Саме по собі споживання спиртного священиком, а тим більше разом зі своїми парафіянами, що часто закінчувалося сильним сп'янінням і священика, і парафіян, з точки зору церковних правил та настанов було категорично неприпустимим явищем. Проте відмова священика від такої практики загрожувала йому здобуттям слави гордівливого та недолугого до своєї пастви [320, с. 82]. Як наслідок, селяни могли відмовити священику допомагати під час жнив, а інколи навіть не відвідували церкви [276, с. 79]. Таким чином, незважаючи на офіційно визначене в законодавчій системі імперії місце духовенства як «другого привілейованого» стану, парафіяльному священику необхідно було певним чином відповідати інтересам селянства, його специфічним уявленням про пастирську службу та роль батюшки в громаді віруючих.

Причина такої суспільно-комунікативної колізії та порушення принципів взаємовідносин з точки зору станової ієрархії полягала в джерелах матеріального забезпечення родини парафіяльного священика. Закріплений на законодавчому рівні соціальний статус духовенства не був підкріплений відповідним його становищу матеріальним забезпеченням. Дослідження формування родинного бюджету парафіяльного духовенства поєднане з низкою труднощів у зв'язку зі значним розмаїттям статей як прибутків, так і видатків, залежно від єпархії та парафії, де служив конкретний пастир. Проблема матеріального забезпечення парафіяльного священика стала популярною темою як у духовній, так і у світській пресі, починаючи з 50-х рр. XIX ст. Головний акцент в обговоренні робився на питанні про те, чи повинен священик отримувати платню за обряди від парафіян та чи

необхідно залишити земельні наділи в користуванні священнослужителів.

Уперше на законодавчому рівні проблеми матеріального забезпечення кліру парафіяльних церков спробувала врегулювати імператриця Катерина II, яка встановила конкретні розміри платні за кожний церковний обряд. Також були встановлені чіткі норми розподілу доходів від платні за обряди між членами причту. У період царювання Олександра I розміри платні збільшилися вдвічі, однак це не вирішило проблеми [245, с. 42]. Доба Великих реформ Олександра II знову загострила вказану дискусію. Характерною була позиція парафіяльного провінційного духовенства щодо проблеми оплати за обряди, що відобразилася в статті одного з авторитетних священнослужителів Харківської єпархії о. Миколая Лашенкова. У місцевому церковному журналі «Духовный вестник» він писав: «Народ, хоча й сплачує гроші за таїнство та інші обряди... , але моральним почуттям розуміє, що такий порядок є неприродним...» [116, с. 49].

Інше вагоме джерело поповнення бюджету родини парафіяльного священика, особливо з території середньої смуги Росії, – власний земельний наділ. Родині священика відводилося 33 десятини землі, з яких 30 десятин складала оброблювана земля та 3 десятини – пасовиська. Сам факт можливості користування земельним наділом, особливо в першій половині XIX ст., вказував на привілейований характер становища парафіяльного духовенства. У цьому аспекті священнослужитель був на рівні з дворянином як землевласник. Однак, якщо в представників дворянства були прикріплені до земельних наділів кріпосні селяни, що обробляли землю, то духовні особи не мали права володіти кріпаками. Ця ситуація вимагала від священика самому займатися землеробством. Варто зауважити, що ще у XVIII ст. публіцист

I. Посошков провів характерну паралель між селянином-землевласником та священником, який змушений був самотійно обробляти земельний наділ з метою отримання додаткових засобів для поповнення родинного бюджету: «...У нас на Русі сільські священники живуть за рахунок своєї роботи й ні в чому від селян не відрізняються. Мужик за соху і піп за соху, мужик за косу, і піп за косу, а церква свята і духовна паства залишаються осторонь..., якщо у поле йому не йти, то голодному бути...» [152, с. 34].

Сільському священнику необхідно було знаходити контакт зі своїми парафіянами не лише через те, що він виконував важливу священницьку місію як духовний отець, а й з метою заохочення селян до допомоги йому під час жнив. Саме тому, за твердженням В. Макарової, для батюшки було вкрай важливим увійти в коло «своїх» [320, с. 77]. Резюмуючи вказаний сюжет, можна стверджувати, що парафіяльний священнослужитель становищем не просто не відповідав статусу «другого привілейованого стану», а в багатьох випадках був залежним від своїх парафіян-селян, що з точки зору офіційної станової ієрархії знаходилися кількома щаблями нижче, ніж духовенство.

Таким чином, офіційний статус провінційного парафіяльного духовенства, закріплений в Російській імперії на законодавчому рівні, не відповідав реальному стану речей. Якщо розглядати поняття «соціальний статус» як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство й отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ [409, с. 15], то духовенство в зазначеній схемі соціально-інституційних відносин Російської імперії було змушене відповідати на запити всіх суб'єктів системи, при чому саме духовенство не мало зворотнього впливу на жодного з них. Провінційне парафіяльне духовенство залежало від єпархіального керівництва, використовувалося

державою з метою консолідації суспільства та було змушене підлаштовуватися під традиції селянської громади, щоб не втратити джерела доходів для забезпечення своїх родин.

Цікавим явищем, що відображає ставлення до родини парафіяльного духовенства в суспільстві, є усна народна творчість. Образ православного духовенства в XIX – початку XX ст. являє собою яскраву мозаїку різноманітних характерних рис і стереотипів поведінки, які іноді справедливо, а часом упереджено приписувалися представникам духовного стану. Прискіпливий погляд парафіян підмічав цноти і вади свого священика, який практично все своє життя, від висвячення в сан і до самої смерті, був у центрі уваги своєї пастви. Ці різноманітні зауваження збереглися в прислів'ях, приказках, казках та інших жанрах фольклору, які дійшли до наших днів. Аналіз матеріалів усної народної творчості дає можливість реконструювати багатогранний образ парафіяльного духовенства XIX – початку XX ст. і зрозуміти, як саме сприймалася духовна особа та члени родини священика, якими рисами їх наділяли у фольклорі і чому.

У дослідженні увага приділяється пареміям, у яких знайшов своє відображення образ представника духовного стану, стереотипи його поведінки під час служби й у повсякденному житті. Роль і функції паремій (приказок) як історичного джерела досить неоднозначні. Проблемі дослідження жанрів фольклору як історичного джерела в різні періоди розвитку гуманітарного знання приділялася велика увага в роботах М. Номиса [397], А. Андрієвського [210], І. Манжури [285], Н. Беленькової [224] та ін. Спробуємо сконцентрувати свою увагу не на самій приказці, а на тому матеріалі й семантичному забарвленні, які присутні в ній і стосуються парафіяльного духовенства. Сукупність характерних рис, специфічних форм і стереотипів поведінки з яскраво

вираженим семантичним забарвленням щодо духовної особи є певним типовим образом священика, який був сконструйований в паремійному матеріалі XIX ст.

Для дослідження була створена база даних Microsoft Access, в якій міститься 260 паремій, об'єктами яких виступають представники духовного стану. До бази даних увійшли паремії, що були опубліковані в роботах етнографічних експедицій Російського географічного товариства, у збірках приказок і прислів'їв М. Номиса [397], а також у роботах І. Манжури [285], Н. Беленькової [224] та ін. Основною метою створення бази даних було виявлення рис характеру і стереотипів поведінки священика, що були найбільш повторюваними і які складають у сукупності образ духовенства та його родини. Це у свою чергу дає можливість уявити певний «портрет» або «антипортрет» священика, який був «законсервований» у пареміях того часу.

Під час аналізу матеріалів бази даних слід враховувати проблему вибірки. Оскільки генеральна сукупність нам невідома, відсоток репрезентативності паремій, що потрапили в базу даних, практично неможливо визначити.

Проаналізувавши матеріали бази даних, можна простежити викриття духовенства в так званих «семи гріхах», що відносяться до першого виду смертних гріхів, які згадуються в Катехизисі («Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной») Київського митрополита Петра Могили, датованого XVII ст. До них слід відносити гріхи, які служать джерелом для безлічі інших гріхів, а також гріховні пристрасті або вади, наприклад, обжерливість, блуд, користолюбство, гнів, гордість, заздрість, лінощі. За частотою повторюваності в базі даних паремій можна встановити «гріхи», приписувані священнослужителям більшою чи меншою мірою.

Користолюбство є одним із найчастіше згадуваних серед таких гріхів: «Богу слава, а попові шмат сала», «Піп дерун – дере з живого і з мертвого», «Піп дзвонить для своєї користі: чує, де б хаптури поїсти». Однак поряд з цим об'єктом висміювання в пареміях виступають і самі церковно-парафіяльні практики, заручником яких опинився священник: «Перший смужок – попу на кожушок», «Іде на попа і з живого, і з мертвого», «Піп жиє з олтаря, а писар – з каламаря», «Шертъ-верть, бери чверть – вийшло рокове», «Родись, хрестись, одружуйся, помирай – за все попові гроші давай», «У попа здачі нема». Таким чином, у процесі конструювання образу священника відбулося певне підмінювання понять. Головним об'єктом критики «народної думки» виявився священнослужитель, а не механізми й закони, які визначали становище духовної особи в суспільстві і його джерела доходу. У такому випадку, можна говорити про те, що в образі священнослужителя знайшла своє відображення проблема вибору та визначення джерел доходів для забезпечення як самої духовної особи конкретно, так і його родини в цілому. Варто зауважити, що наявність подібних рис на матеріалі паремій простежується винятково у священника і жодним чином не стосується його дітей, вкрай рідко подібні вислови мають за об'єкт критики його дружину.

Лінощі – другий за частотністю згадуваний гріх в українських приказках, який знайшов своє відображення в пареміях: «Нема нікому так добре на світі, як попові та котові: обидва лежать та хліб дурно їдять», «Громадський бугай од попа кращий чоловік», «Нехай дзвонять – їх на панщину не гонять», «Піп ніколи не витрачається – все йому дурниця». Звинувачення в лінощах священника відбувається з використанням яскравих порівнянь і алегорій, що вказує на гіперболізацію цієї риси в конструйованому образі.

Ненажерливість – третій за частотністю згадуваний гріх. Тут слід зазначити, що разом із надмірним потягом до їжі в пареміях присутні висміювання й інших рис характеру священика, наприклад, таких як «брехливість», «здирництво» та ін., наприклад: «Попа піст розповідають, а самі скоромне обідають», «У попа рило, як барило», «У попа вовчі очі, а ведмеже черево», «Попа одним обідом не нагодуєш», «Камілавку під лавку, а гуску подавай на стіл». В останній паремії відбилася неписана традиція вшановування священика під час святкового ходіння по селу. Слід також зазначити, що часто священик сам ставав заручником подібної традиції. Оскільки батюшка, що відмовлявся розділити трапезу за столом своєї пастви, міг зазнати осуду з боку громади, бути звинуваченим в гордині, що потім могло виявитися негативно під час збору врожаю, бо священик не міг самостійно обробляти свій наділ і вдавався до допомоги своїх парафіян [320, с. 77-78]. Допомога парафіян під час збору врожаю, як і частування батюшки, а також всілякі гостинці: харчі чи предмети побуту – сприймалися не як окрема плата за виконання треб, а як певна винагорода та підтримка святого отця.

Наступним за частотністю в поведінці та характері духовних осіб у пареміях був блуд. Тут слід розуміти блуд не тільки як якісь розпусні дії, а в ширшому контексті, як якісь дії, що не личать духовенству, образу його життя і, як часто говориться в самих пареміях, ходу думок. Слід зазначити, що відкрито про подібні дії паремії не вказують, однак зміст і деякі особливості контексту тонко натякають на це: «Образ божий у бороді, а подоба у вусах», «Постава свята, а сумління злодійське», «Роби теє, що піп каже, а не роби того, що він робить», «Сам блудить, а інших судить», «Свици попонько, бо вже донька за жовніром пішла».

Гординя, гнів і заздрість приписувалися духовенству набагато рідше порівняно з вищевказаними гріхами. Гординя, на відміну від гніву і заздрощів, зустрічається частіше і, як правило, стосується не стільки самого священика, скільки членів його сім'ї, передусім, дружини священика: «Доти попадя княгиня, доки піп не згине», «Коли б нашій попаді та попова борода, – давно б благочинним була», «Пишається, як попівна у гостях». Гнів і заздрість представлені вкрай рідко, лише в окремих приказках, і згадуються побічно: «Лучче бути добрим хлопом, як злимо попом», «Не бачили попа в боярах!».

Серед паремій, що стосуються духовенства, слід виділити окремо категорію, у якій відбувається порівняння священика з нечистою силою. Наділення його надприродними здібностями вказує на певну «демонізацію» образу священика в очах парафіян: «Як перейде піп дорогу – щастя не буде, хіба одплюєшся», «Убрався піп у ризи, а чорт у рядно, та й було тягне одно», «Толкуй, чорте, з попом, а я з тобою», «Один чорт піп, що стрижений, що кудлатий, – усі люблять брати», «Не буде ярмарку, бо піп дорогу перейшов!», «Де піп стане, там трава в'яне». Це пов'язано з переплетенням язичницьких архетипів і традицій, які твердо законсервувалися в селянській громаді під видимим шаром християнства і сприйняття релігії, що відбувалося не скільки шляхом віри, скільки обрядовості [223, с. 148-149], що згодом призвело до розвитку мало чим підкріплених забобонів, зокрема і стосовно священика. Священик, який виступає як «сіль миру – сіль землі», за влучним зауваженням митрополита Фотія, в уявленнях селян опинявся немовби на межі двох світів, між земним і небесним, а разом з цим виступав і як заступник від потойбічних сил. Ця категорія паремій вказує на певне сполучення декількох образів, тотожних за смисловим наповненням, але різних за семантичним забарвленням і формою. Це призвело до часткової «демонізації» образу священика і наділення його

надприродними здібностями, що межують за своєю силою з нечистою, а іноді і переважають її. Варто зауважити, що в матеріалах фольклору паралельно існують два протилежних образи батюшки: з одного боку, піп є просто людиною, з другого боку, він наділений певними надприродними здібностями, що дають йому змогу спілкуватися з нечистю чи впливати на долю людей. Проте перший, «земний», образ духовенства домінує у фольклорі.

Проаналізувавши наявну кількість матеріалів, можна констатувати, що образ духовенства, сконструйований у прислів'ях та приказках, наділяв священнослужителів вадами і негативними рисами, прагнучи висміяти, передусім, жадібність, обжерливість, лінощі й блуд. Той факт, що основні лейтмотиви паремій укладаються в просту концепцію «семи смертних» гріхів, говорить про те, що самі носії фольклору намагалися вказати на земну природу священників та їхню грішність більшою мірою, ніж сприймали священника як «духовного батька» і «наставника», як того вимагали церковні архіереї. Для парафіян, таким чином, священник виступав скоріше не як «духовний отець», а саме як «батюшка» або «піп». Варто наголосити, що деякі паремії висміюють / описують не риси характеру духовенства, а особливості повсякденних практик священнослужителів, пов'язаних з виконанням своїх духовних обов'язків – відправлення треб і обрядів: вінчання, хрещення, поминання, хресний хід та ін. Це свідчить на користь того, що в пареміях транслювалося не тільки сліпе несприйняття особистості священника як духовного отця і наставника через будь-які його вади. У сконструйованому образі так само присутня критична точка зору носіїв фольклору на механізми церковно-парафіяльних практик у Православній церкві в Російській імперії. В основі цієї критики лежала дилема щодо джерел доходів родини священнослужителя і часто обговорюване в духовній і світській пресі

питання про те, чи повинні / можуть священнослужителі обробляти самотійно земельні наділи. Паремії конструюють образ священика, висуваючи на перший план такі негативні гіперболізовані риси духовної особи, які явно не вписуються в поняття земного, мирського трудівника. Подібний погляд знаходить свій відгук і серед ліберальної інтелігенції, вихованої на західній секуляризованій культурі.

Аналізуючи базу даних паремій, важливо зазначити й те, що не одне прислів'я чи приказка не репрезентує духовну особу з позитивною конотацією. Абсолютно всі приказки мають яскраво виражене негативне оцінне забарвлення. Це дає привід поставити кілька важливих питань і торкнутися проблеми збирання фольклорних матеріалів у ХІХ ст.: із чим пов'язаний такий характер вибірки, яка збереглася і дійшла до нас у вигляді праць етнографів-фольклористів? Чи була це дійсна ілюстрація ставлення народу, яке «законсервувалося» у фольклорі, або ж фольклорний матеріал був сформований у зв'язку з особистими суспільно-політичними поглядами самих учених?

Отже, сконструйований образ парафіяльного духовенства на матеріалах паремій українського фольклору має яскраво виражений негативний відтінок, це певний «антипортрет» парафіяльного священика, «енциклопедія девіацій» у поведінці священика й у рисах його характеру. Однак визначити, хто дійсно сконструював цей образ, сам народ / парафіяни або представники фольклорно-етнографічного дослідницького цеху, на цьому етапі неможливо. З іншого боку, більш важливим є питання не про те, хто сконструював цей образ, а чим же, по суті, був цей конструкт. Сконструйований образ на основі паремій є окремим рівнем фіксації одного і того ж дискурсу, який простежується протягом усього ХІХ ст. У центрі цього дискурсу стояла проблема обговорення джерел доходів родини священнослужителя, його ролі,

місця і функцій у суспільстві Російської імперії. Цей дискурс проявився на різних рівнях суспільного мислення, у світській і духовній періодиці, так само, як ми можемо побачити це в пареміях простих обивателів.

Таким чином, закріплене на законодавчому рівні правове становище родини парафіяльного священика і духовенства як другого після дворянства привілейованого стану в суспільстві Російської імперії не відповідало реальному соціальному статусу. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. було проведено низку реформ із метою звільнити духовенство від податків та повинностей. Проте за своїм соціальним статусом родини священика копіювали статус своїх вірян, а подекуди залежали від них через те, що не було розроблено чітких механізмів матеріального забезпечення й реалізації прав духовенства. Можна стверджувати, що родина парафіяльного священика, незважаючи на велику суспільну місію, що покладалася на неї, була не суб'єктом, а об'єктом соціальних відносин, оскільки не мала впливу в системі соціальних комунікацій між світською владою, Церквою та паствою. Важливим маркером соціального статусу й становища родини парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст. є комплекс українських паремій, що відображають окремий спектр ставлення до духовенства та членів їхніх родин серед носіїв фольклору.

2.2. Економіка родини парафіяльного священика

Дослідження матеріального становища парафіяльного духовенства в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. має давню, проте перервану традицію. Уперше проблему матеріального забезпечення родин парафіяльних священнослужителів було порушено в роботі

священника Івана Белюстіна наприкінці 50-х на початку 60-х рр. XIX ст. [65]. Цей період характеризувався широким обговоренням у суспільстві реформ, які були ініційовані Олександром II у Російській імперії. Духовенство разом з іншими соціальними станами бажало взяти участь в обговоренні суспільних змін, що були актуальними на той момент. Низка статей у періодичних виданнях духовного та світського характеру та численні матеріали клірових відомостей духовної консисторії Харківської єпархії складають розлогий джерельний комплекс для дослідження головних аспектів функціонування економіки родини парафіяльного священника.

Поняття «економіка родини» є модерним і широко використовується в сучасній історіографії Російської імперії. Економіка родини являє собою систему кругообігу матеріальних благ у родині священника. Як зазначають у своїй роботі сучасні дослідниці Л. Посохова та Н. Пилипенко, вивчення економіки родини має враховувати такі параметри, як джерела прибутків у родинний бюджет та основні витрати [362, с. 147]. Варто зауважити, що, аналізуючи основні економічні аспекти повсякденного життя родини парафіяльного священника Харківської єпархії, дослідник зіштовхується з відсутністю абсолютних величин. Сучасна методологія дозволяє встановити основні джерела прибутків та витрат, проте встановити їх кількісні показники дуже важко через неоднорідність середовища, у якому існувала священницька родина.

Згідно з офіційним законодавством Російської імперії, в XIX ст. основним джерелом прибутків родин парафіяльного духовенства був земельний наділ [279, с. 31]. За імператорським наказом 1798 р., передбачалося виділяти для парафіяльних церков та представників кліру по 33 десятини землі [64, с. 115]. Згідно з задумом царської влади, ця

земля розподілялася в пропорції 30 десятин для сільськогосподарського обробітку і 3 десятини під пасовище. Проте офіційно закріплені норми законодавства не завжди виконувались у реальному житті. Оскільки зазначений земельний наділ парафіяльний священик отримував не в право власності, а в право користування, процес відчуження земельних ділянок від сільської територіальної громади міг мати довготривалий характер. Процес передачі землі в багатьох випадках залежав від особи священика та того, наскільки він подобався місцевій громаді.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі духовенства існувала традиція наслідування парафіяльних священицьких місць від батька до сина, або ж передача парафії шляхом шлюбу з донькою священика. У цьому випадку можна стверджувати, що земельна ділянка фактично не змінювала користувача, так і залишаючись за однією родиною. Із середини XIX ст. поступово впроваджувалася практика призначення нових молодих священиків на вакантні парафіяльні місця з випускників семінарій. У таких випадках поширеним явищем були конфлікти між новопризначеним священиком та родичами його попередника. Однак малоземелля селян, що було характерним явищем для Наддніпрянщини в XIX ст., не давало можливості виділити окрему ділянку новопризначеному священику та його родині.

Така ситуація фактично нівелювала спроби Святійшого Синоду реформувати практику заміщення вакантних парафіяльних місць на тлі реформ Олександра II. Молоді випускники семінарій найчастіше намагалися одружитися на донці парафіяльного священика для того, щоб отримати як посаг у користування і земельну ділянку, і священицьку посаду в майбутньому.

Як зазначалося, малоземелля Наддніпрянщини в XIX ст. часто не лише не дозволяло виділити окрему ділянку для нової священицької

родини, а й виконати вимоги, що були офіційно закріплені в законодавстві. Таким чином, встановлені 33 десятини землі мали в своєму користуванні лише деякі родини.

Розкриваючи сутність повсякденного життя сім'ї парафіяльного священика, не можна не зважати на рівень її матеріального забезпечення. Економічний добробут значною мірою формує поведінку членів родини, побутові умови та дозвілля, що є складовою частиною досліджуваної теми. Отож економіка родини займає чільне місце, оскільки є головним фактором, якщо не життєзабезпечення, то принаймні існування сім'ї як такої. Відповідно певні структури повсякденності формують статті цих витрат або доходів, а саме: народження, хрещення, весілля, похорон, освіта, дозвілля, свята, обрядовість, пов'язана із ними, виконання священиком своїх станових обов'язків та ін.

Важливу увагу проблемам матеріального забезпечення родин сільських причтів приділяв дослідник церковної історії ХІХ ст. П. Знаменський, який писав: «У нас набагато краще собак годують, ніж священиків. Деякі ж поміщики від церков землі відбирають, і управи для них не знайти» [277, с. 18]. Окрім суто наукового інтересу до цієї проблеми, у періодичних виданнях розгорнулася дискусія, яка була присвячена способам та рівню матеріального забезпечення парафіяльного духовенства. Існувало дві зовсім протилежні оцінки рівня матеріального забезпечення духівництва. Представники, як вони самі себе називали, «прогресивної інтелігенції» вважали, що духівництво досить заможне і за своєю заможністю втратило риси свого духовного стану і відділилося від своєї пастви. Інші ж, навпаки, указували на вкрай незадовільний рівень матеріального забезпечення родин парафіяльного духовенства. Зокрема, Д. Ростиславов [374] стверджував, що

духівництво живе вкрай бідно. Інший публіцист Є. Крижановський, зазначав у середині XIX ст., що «духівництво існує окремо від своєї пастви за всіма умовами побуту» [113, с. 129]. Представники духівництва, навпаки захищали духовних отців і наголошували на їх бідності й вразливості перед нещастями матеріального статку.

Дослідник М. Александров, упорядник збірника церковно-державних постанов, зазначає в статті про станові права православного духівництва, що як біле духовенство, так і монахи були вільні від усіх особистих та рекрутських повинностей [60, с. 8]. Однак, незважаючи на такі поступки з боку держави, матеріальне становище парафіяльного духовенства, а відтак і їхніх родин було досить тяжким. Традиційною тенденцією в суспільній системі Російської імперії можна називати значну невідповідність між соціальним та матеріальним становищем духівництва. Парафіяльний священик, що вважався духовним пастирем та учителем усієї громади, від якого залежало спасіння людської душі, був чи не єдиною грамотною людиною на селі, часто не мав відповідного статку й за рівнем матеріального забезпечення майже не вирізнявся з-поміж своїх парафіян [330, с. 111]. Звільнення від повинностей і податків у першій половині XIX століття не давало суттєвої можливості змінити співвідношення між доходами та витратами у родинному бюджеті.

Спробуємо реконструювати типовий бюджет родини парафіяльного священика на основні джерел прибутків. До таких джерел родини парафіяльного священика відносяться плата за треби від парафіян, дохід від земельного наділу, а також неофіційні додаткові прибутки, які опосередковано пов'язані з діяльністю духовної особи та її місцем у тогочасному суспільстві Російської імперії. Такі джерела доходів були типовими в першій половині XIX ст. З середини XIX ст. до

них додалися виплати відсотків за вкладами в позичкових касах та банках, а також казенна платня.

Проаналізуємо кожне з джерел доходів родини парафіяльного священика. Першу групу прибутків формує платня парафіян за відправлення різноманітних треб, що пов'язано, передовсім, із виконанням священиком своїх духовних обов'язків. Розмір платні, яка мала здійснюватися парафіянами певної церкви за відправлення треб, була встановлена ще в другій половині XVIII ст., згідно з наказом Катерини II від 17 лютого 1764 р. [149, с. 218]. Як влучно зазначив російський публіцист другої половини XIX ст. В. І. Семевський: «Плата духовенству за треби – спосіб віддячити за працю, а не податок для парафіян...» [174, с. 506]. Така ж тенденція характерна і для першої половини XIX ст. лише з тією різницею, що 3 квітня 1801 р. наказом Олександра I плати за треби було підвищено вдвічі. Однак перед тим як перейти до постатейного розгляду доходів за виконання треб, слід наголосити, що встановлена законом платня була допустимим мінімумом, на практиці ж парафіяни сплачували інколи більше від встановленої норми. Також, не маючи грошей, селяни могли винагородити свого священика продуктами харчування, спиртними напоями, відрізом тканини чи в який-небудь інший «натуральний» спосіб.

Рівень матеріального забезпечення родини парафіяльного священика в багатьох випадках залежав від кількості людей – душ, що були приписані до парафії, на яку він висвячувався. Священик вселявся до будинку свого попередника або будував новий, також міг отримати у своє розпорядження земельну ділянку. Типовими для сільської місцевості Харківської єпархії протягом XIX – початку XX ст. були парафії, що склалися з одного священика та двох причетників (дяка та

паламаря) на 200 – 300 вірян, натомість церкви в повітових містах та в самому губернському Харкові могли налічувати від 400 до 1000 парафіян і в окремих випадках навіть більше. У своєму історико-статистичному описі архієпископ Філарет (Гумілевський) наводить кількість вірян парафій міста Харкова. Зміни чисельності вірян можна прослідкувати за даними Філарета (Гумілевського), починаючи від 1730 р. до 1850 р. Так, Миколаївська церква в 1810 р. мала 1077 вірян, а в 1850 р. – 600 вірян, Свято-Дмитрівська церква в цей же період від 1024 до 2021 вірянина, Троїцька від 640 до 461 вірянина відповідно [196, с. 50]. Такі парафії вважалися великими за кількістю вірян і місцеве парафіяльне духовенство могло сподіватися на достатній рівень матеріального забезпечення, проте таких церков було небагато і вони становлять незначну частку серед загальної кількості парафій Харківської єпархії. Більшість парафій знаходилися в сільській місцевості й мали невелику кількість вірян, що впливало на рівень матеріального забезпечення родин парафіяльних священнослужителів.

Проте згідно з регламентом штату причтів у XIX ст. лише велика кількість вірян не могла гарантувати значних доходів. Відповідно до штатів у парафіях, які нараховували більше 800 вірян у складі причту, мало бути 2 священника. У таких випадках обидва священники розділяли плати за треби порівну і називалися половинними, або ж один священник був головним, а другий виступав у ролі його помічника і називався вікарієм [113, с. 135]. Така ієрархічна градація повністю відображалася і в розподілі доходів парафії між священно- та церковнослужителями. Так, священник отримував 6 частин від доходів і по 2 частини діставалися д'яку та паламарю. Вікарій отримував частину із доходів священника, що встановлювалася за особистими домовленостями. У деяких парафіях могла існувати менш вигідна для священника система розподілу доходів. Згідно з цією системою, священнику належала половина від доходів

парафії, а інша половина розподілялася між членами причту, тобто паламарем та дяком, як стверджує В. І. Семевський [174, с. 538]. Розподіл доходів інколи викликав конфлікти всередині причту між священно- та церковнослужителями, що ставали причинами для сварок і навіть бійок та публічних образ один одного.

Церковні наділи можна поділити на дві групи: першу складають землі, надані державою, а другу – землі, що були передані поміщиками для церковного причту. Чимало авторів ХІХ ст. наголошують на тому, що поміщики намагалися зловживати в цій ситуації. Із поміщицького наділу передавалися найгірші землі або ділянка значно меншої площі, аніж була зазначена урядом. Якщо наділ перевищував 33 десятини, що було рідкістю, то надлишок мав здаватися в оренду. 11 січня 1798 р. ці положення були опубліковані у вигляді імператорського наказу. Духовенство мало укладати з парафіянами відповідні договори. Прикладом такого акту може слугувати договір парафіян слободи Рубцової Харківської єпархії зі своїм священником та його помічниками: «Ми, парафіяни церкви святого Іоанна Милостивого, зі священно- та церковнослужителями договір уклали і письмове положення зробили в тому, що церковний наділ землі орної та сінокісної 33 десятини зобов'язуємося щорічно власними руками обробляти, а їм натурою у встановлений термін збирати і доставляти різного хліба, а саме: жита – 12 четвертей, пшениці – 8 четвертей, вівса – 7 четвертей, проса – 5 четвертей, всього 32 четверті, сіна – 100 копиць» [61, с. 580]

На особливу увагу заслуговує спосіб матеріального забезпечення родин священно- та церковнослужителів, який запровадив В.Н. Каразін у своєму селі Кручик Богодухівського повіту. Відповідно до взаємного договору, В.Н. Каразін зобов'язався щорічно виплачувати їм певну суму грошей, збільшуючи її у міру підвищення цін на товари першої

необхідності. Священик та члени причту у свою чергу зобов'язувалися не брати з парафіян плати за треби і не займатися землеробством. Церковна земля при цьому належала В. Н. Каразіну на правах оренди. Надаючи цей договір для затвердження Синоду, Василь Назарович висловив упевненість, що обробіток землі та служба в ім'я спасіння душі віруючого – речі, абсолютно несумісні в особі священика. Харківський єпископ Христофор (1799 – 1813 рр.) зі свого боку висловив у донесенні в Синод наступну думку щодо цього випадку: «Я бачу велику користь для священнослужителів, більш відчутну, ніж обробіток церковної землі, тим більше, що і сам час, який зазвичай витрачався для землеробства, залишається їм для занять, що є більш для них властивими» [302, с. 145].

Матеріальне забезпечення, яке призначив В. Н. Каразін парафіяльному духівництву, повністю задовольняло його. Священик с. Кручик, абсолютно вільний від землеробської діяльності, навчав дітей грамоті, проповідував слово Боже тощо. При цьому відносини між парафіянами і представниками духівництва самі собою змінилися на краще.

Проте були, звичайно, й такі поміщики, які вирішили використати таку практику в своїх інтересах: замінювали церковні наділи іншими гіршими за якістю ділянками землі або просто відбирали церковні землі. Тому досить розповсюджені були скарги з боку духівництва, як наприклад, така: «Хоча при нашій церкві і є підцерковна земля, але нею заволодів поміщик, а ми не можемо навіть прохарчуватися» [116, с. 50].

Регламентация використання і обробітку земельних наділів у Російській імперії постійно змінювалася. Через чотири роки з видання наказу про обробіток церковної землі парафіянами Олександр I новим наказом від 3 квітня 1801 р. змінив становище духовенства, і обробітком

церковної землі мали займатися самі представники духовенства. Олександр I висловив надію, що «біле духівництво, шануючи в засновниках віри та давніх патріархах перших землеробів і наслідуючи їх святому прикладу, неухильно перебуватиме в цій апостольській простоті звичаїв і занять та буде обробляти землю своїми руками» заради «союзу миру, любові і доброго розуміння, який повинен бути між усіма синами церкви, а особливо між пастирями церковними і стадом їх словесним». [277, с. 69].

Рішення надати парафіяльному духівництву можливість самому «з апостольською простотою» обробляти церковну землю діяло і при Миколі I. У 1829 р. було ухвалено рішення збільшити церковні наділи, які знаходилися на державній землі, до 99 десятин. Але необхідно зауважити, що дані, які містить архів Харківської духовної консисторії, свідчать, що в більшості випадків розміри церковних наділів становили 33– 35 десятин і після видання наказу 1829 р. Так, наприклад, у відомості про церковні угіддя слободи Вільшани Харківського повіту за 1856 р. зазначено, що «при Покровській церкві є 33 десятини здавна відведені, для землеробства зручні» [40, арк. 74]. Або наприклад, такі свідчення: «слободи Юр'ївки при Петропавлівській 33 десятини давно відмежовані, знаходяться в безперешкодному володінні причту, але зовсім не вигідні через багато доріг, що через них проходять» [40, арк. 101].

Таким чином, як бачимо, більшість родин духовенства займалися землеробством, а дохід від оброблення земельного наділу складав значну частину родинного бюджету. Земля була для них основним джерелом прибутків, засобом існування, який давав їм усе необхідне для задоволення життєвих потреб. Окрім цього, зайняття землеробством для парафіяльного священика було важливим фактором, що пов'язував його

зі своїми вірянами за стилем життя, з одного боку, а з другого – нівелював елітарний та привілейований характер духовенства як стану в суспільстві.

Іншим важливим джерелом прибутків до сімейного бюджету представників духівництва була плата парафіян за треби, молитви та церковні обряди, які здійснювалися священиком за проханням окремих віруючих. До їх числа відносяться панахиди, молебні, хрещення дитини та ін. Якщо виконання обов'язків священика регламентувалося постановами Духовної Консисторії, то релігійні обов'язки парафіян регламентувалися через систему урядових наказів. Парафіяни мали обов'язково відвідувати церковну службу, приходити на сповідь до священика напередодні Великого, Петрова та Успенського посту. За чільним виконанням цих обов'язків, звісно, спостерігали парафіяльні священики і злісних порушників цього правила обкладали штрафом на користь держави. Так, за перше порушення передбачався штраф у розмірі 5 коп., за друге – 10 коп., за третє – 15 коп. Усі записи про порушення і здійснення штрафів повинні були заноситися священиком до спеціальної відомості і подаватися до губернської влади. Синод видав постанову, що вимагала від священиків складання «розписів», у які заносилися всі парафіяни, що не були на сповіді. Священик, що прикривав такі порушення, сам підпадав під штраф [219, с. 52]. Таким чином, платня за треби як один із основних факторів матеріального забезпечення родини парафіяльного священика гарантувалася урядовими наказами. Хоча треб було доволі багато, але навіть за тієї умові, що виконання більшості з них гарантувалося урядовими наказами, це зовсім не означало великих прибутків.

На межі XVIII – XIX ст. основні події життя пересічного селянина, як-от: хрещення дитини, весілля чи похорон – були невідривно пов'язані

з Церквою та релігією. Зрозуміло, що кожна з таких подій не обходилася без священика за цілком конкретну, унормовану плату. Основними потребами, які зазвичай виконував священик, були хрещення, вінчання, похорон, сповідь, причащення, освячення, молебні, святкові хресні ходи навколо церкви та селом. Таїнство хрещення, як і сповідь, було обов'язковим, а імена охрещених мали заноситися священиком до метричних книг, згідно з духовними регламентами Консисторії. Хрещення дитини мало відбуватися виключно в стінах храму, а не вдома, як це було розповсюджено в XVI – XVII ст. [389, с. 56]. Лише в окремих випадках, коли цій дитині загрожувала смерть, священик міг її охрестити поза церквою. Отож у першій половині XIX ст. за хрещення дитини батьки повинні були заплатити священику 3 коп., та зазвичай батьки давали священику від 5 до 10 коп., а інколи до 15 – 25 коп. [149, с. 221]. Однак частина платні йшла причту, наприклад дячку, який мав записувати ім'я охрещеного в метричну книгу.

Із народженням дитини також пов'язаний цілий молитовно-обрядовий комплекс, що стосувався не тільки самої дитини, а і її матері. Молитва жінці, що народила – «родильна молитва» – коштувала 2 коп., але зазвичай священику давали – 6 коп. Через 40 днів після народження дитини потрібно було провести обряд «воцерквління», за читання «сорокової молитви» під час цього обряду священик отримував по 2 коп. Також знаходимо відомості про так звану «страшну молитву», що читалася у випадку тяжкої хвороби людини. Плата за «сорокову» та «страшну» молитви йшла особисто священику [174, с. 508].

Весілля, що традиційно справляли на початку осені, також не обходилося без священика. За вінчання йому платили від 50 коп. до 3 крб.

Різноманітні треби священик справляв під час похорону. Традиції

та прикмети, що були пов'язані з поховальними обрядами, вимагали, звісно ж, присутності священика. За один лише похорон слід було заплатити 60 коп. Також неграмотні селяни могли попросити його три дні і три ночі читати Святе Письмо над покійним, замовити відспівування в церкві, а також молебень на спомин душі [202, с. 7]. Із поминанням померлих існувало чимало треб, а саме: третини, дев'ятини, півсорочини, сорочини. За кожну поминальну потребу парафіяни платили від 8 до 20 коп. Також померлих могли записувати в синодик для щорічного поминання, самий запис коштував 25 – 50 коп. Поминальний молебень із читанням Сорокоусту коштував 1 – 3 крб [407, с. 354].

Також священик освячував помешкання парафіян, справляв молебни під час закладки нової хати, аби будівництво було швидшим, оселя була захищена від нечистої сили. Кілька разів на рік, а саме: 6 січня, 23 червня, 16 серпня – весь церковний причт на чолі зі священиком здійснював Хресний хід по селах своєї парафії. Під час Хресного ходу прочани винагороджували причт грошима. Проте така винагорода була невеликою, в середньому по 9 коп. з одного двору [407, с. 355].

Складовою поповнення родинного бюджету духовенства було проведення обрядів у помешканнях своїх вірян. Будь-які служби, що проводилися в парафії вдома оплачувалися священику та членам кліру, якщо вони були задіяні в проведенні цієї служби. Саме явище того, що духовенство брало гроші із рук парафіян після відправлення обрядів викликало бурхливу дискусію як у світському середовищі, так і серед самих священнослужителів. Наприклад, харківський протоієрей Микола Лащенко на сторінках харківського духовного журналу «Духовний вестник» піддав жорсткій критиці це явище [115]. Поряд із цим священнослужитель висловив думку частини духовенства Харківської

епархії щодо ставлення до цього мирян та так званої «прогресивної інтелігенції». Зокрема, М. Лащенко у своїй статті розкритикував не лише уставлену традицією практику сплати мирянами за церковні треби, що було офіційно закріплено в законодавстві Російської імперії, а й проект світського публіциста А. Беляєва, який було вміщено в Московських епархіальних відомостях[115, с.118].

Частину парафіяльного духовенства обурював процес збирання подаянь членами причту власноруч. У цьому священики вбачали риси стяжательства і перетворення духовної служби на мирську професію лікаря чи вчителя. Важливо розуміти, що ці тенденції були частково представлені й у проектах парафіяльної реформи 1864 р. «Ставлення лікаря до пацієнта і священика до парафіянина не можуть бути однаковими», – зазначав М. Лащенко у своїй статті [115, с. 119]. «Чи доречна грошова винагорода там, де здійснюється служіння велике священиком, що є невидимим посередником між Богом і людиною?», – аргументував автор, відхиляючи можливість для духовенства отримувати плату за здійснення церковних служб і таїнств [115, с.120]. Саме цей механізм поповнення родинного бюджету М. Лащенко уважав причиною поступового падіння авторитету духовенства в очах вірян, зазначаючи, що народ, хоча й сплачує гроші за служби й таїнства, проте розуміє, що такий порядок є неприродним і шкідливим.

Реформи Олександра II, що спричинили соціальну модернізацію в суспільстві Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. не оминули і парафіяльне духовенство. У 1862 р. було створено спеціальний орган при Синоді в справах парафіяльного духовенства. Метою діяльності цього органу було покращення побуту та матеріального забезпечення парафіяльних священиків та їхніх родин. Особливий вплив на розроблення заходів щодо покращення

матеріального становища духовенства мали ідеї міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валусєва, який уважав запорукою успіху вирішення так званого «парафіяльного питання» перенесення основних заходів із забезпечення духовенства на парафіян шляхом «пробудження у віруючих почуття відповідальності за церкву» [364, с. 24].

Результатом проведення реформи стало створення парафіяльних попечительств. Робота над проектом закону про парафіяльні попечительства супроводжувалася публічною дискусією на сторінках періодичної преси як світської, так духовної. У період 1861–1867 рр. широко обговорювалися проблеми не лише матеріального забезпечення парафіяльного духовенства, а й місця духовенства в суспільстві Російської імперії. Більшість парафіяльного духовенства висловилися проти перенесення обов'язків із забезпечення причтів винятково на парафіян, натомість світські кола підтримували ідею мінімізації витрат з державної казни на жалування для духовенства. На сторінках духовних журналів парафіяльні священнослужителі справедливо стверджували, що така політика призведе до ще більшої залежності духовенства від своїх вірян і духовенство може втратити свій авторитет.

Спробуємо підбити підсумки та вивести приблизну суму, отримувану священиком за виконання своїх духовних обов'язків. При цьому слід зважати на розподіл плати за треби, що відправлялися в конкретній парафіяльній церкві, між усіма членами причту. Доходи церкви розподілялися таким чином: плата за хрестини, весілля, похорон, молебні, поминання, заупокійні служби, Сорокоусти та Хресні ходи розподілялися між усіма членами причту.

За статистикою, на парафію, що налічує 500 душ, як підрахував Д. Пономарьов, припадає по 25 хрещень, 18 поховань та 9 весіль. Окрім цього, за рік відправляється близько 100 поминальних літургій, 15

паніхід, 20 освячень та молебнів. Виходячи з таких даних, Д. Пономарьов вирахував суму, яку отримував священик за один рік в парафії чисельністю 500 душ. Виявилось, що до середини ХІХ ст. такий священик отримував близько 150 крб. на рік як оплату за виконання обрядів та церковних таїнств [149, с. 245].

Цікаво звернути увагу і на те, що до грошової оплати за треби парафіяни постійно додавали певні продукти харчування, напої, полотно чи допомагали священику у господарстві. Наприклад, під час поховання, за традицією, труну вкривали полотном, яке після цього залишалося священику. Після хрещення дитини традиційно подавали священику пиво. Узагалі слід відмітити, що священик для селянина-парафіянина був завжди бажаним гостем. Священика намагалися завжди почастувати пирогами чи караваєм, а також пригостити спиртним [115, с. 205]. Священику могли подарувати півмішка гороху чи якогось зерна як подяку за його службу в церкві.

До другої половини ХVІІІ ст. твердої, фіксованої плати за здійснення треб не було встановлено. При цьому в оплаті велике значення мали суб'єктивні моменти, такі як популярність священика серед парафіян або його уміння отримувати необхідну плату. Однак головним моментом, на думку багатьох дослідників, було традиційне, вироблене віками ставлення до священика і його діяльності. Для більшості віруючих священик був необхідним посередником в спілкуванні з Богом, особою, що здійснювала треби, без яких неможливо врятувати душу, і тому він мав право на винагороду. Але при цьому віруюча людина залишала за собою право визначати, наскільки великою має бути ця винагорода залежно від своєї оцінки значення тієї чи тієї треби, тільки вона одна могла знати, наскільки значущою була для її душі та чи та служба [113, с. 130]. Це глибоке переконання, не

дивлячись на все, продовжувало жити й у XIX ст., і в XX ст.

Лише в 1765 р., коли на перший план вийшло питання про церковне землеволодіння, Сенат встановив розміри плати за треби, які заборонялося перевищувати, але в той же час їхні розміри були вкрай малими: за хрещення – 3 коп., за вінчання – 10 коп., за поховання дорослих – 10 коп., а дітей – 3 коп [174, с. 508]. Разом з тим уряд повідомляв, що ці правила встановлюються в інтересах селян та бідних людей, але людям з достатком не забороняється давати більше встановленої норми, якби тільки «священно- та церковнослужителі більшого собі за ці треби не вимагали, а задоволені були б таким вказаним і добровільним подаянням».

Лише наказом від 3 квітня 1801 р. розміри плати за треби були збільшені в два рази порівняно з 1765 р.: за хрещення передбачалася винагорода в 6 коп., за вінчання – 20 коп. і т. д. Але і ця плата, за свідченням сучасників, була надто малою, аби забезпечити матеріальний добробут сімей духовництва.

Безумовно, за традицією, окрім встановленої суми, парафіяни іноді давали своєму священику які-небудь припаси в натуральному вигляді. Свідчення про це наводить у своєму щоденнику сільський священик Іоанн Матусевич. Так, одного разу він, окрім належної плати в 3 коп., отримав від вдячного парафіянина 8 редьок, іншого разу – 2 коп. і піврешета гороху, ще колись – цілу паляницю. Разом з тим розповідь І. Матусевича свідчить, що нерідко парафіяни, попри встановлені розміри плати, уважали за необхідне збільшити їх. Наприклад, одного разу міщанин, одружуючись, заплатив отцю Іоанну 1 крб. Нерідко, до речі, весь причт брав участь у сільському весільному застіллі. Цікаво також, що священик залишав за собою право отримати винагороду навіть і тоді, коли за час його відсутності з певних причин обряд

виконував священник якоїсь іншої парафії. Так, І. Матусевич відмічав, що одного разу «додому приїхали, а без нас Іван Тарасов помер, сільський хоронив піп, ...йому дано від них 10 коп., а нам ще нічого» [174, с. 530].

Такими були основні джерела прибутків родин духівництва в першій половині XIX ст. Не можна не погодитися зі словами дослідника того часу Д. Пономарьова, який працював над питанням матеріального забезпечення духівництва й зазначав, що представникам духовного стану досить скрутно було б жити, якби всі їх засоби до життя обмежувалися тільки цими скромними прибутками. «Може вони жили б бідніше, ніж кожен з їх парафіян," – писав Д. Пономарьов [149, с. 216].

Тому представники духівництва поповнювали свій родинний бюджет і з інших джерел. Наприклад, за допомогою відвідин своїх парафіян у великі свята – так звані „славлення". Цей звичай виник ще тоді, коли за обмеженої, невеликої кількості парафіян, священники в особливо великі свята мали змогу вільно та безкорисливо їх відвідувати, винятково з морально-виховною метою. Проте у вказаний період цей виховний момент був майже втрачений, а от сам звичай продовжував існувати, тому, як і раніше, священники у великі свята відвідували своїх парафіян з молитвою, благословенням та вітаннями, за що отримували своєрідні подарунки, в основному не в грошовій формі, а продуктами. Найбільше таких подарунків приносили, як правило, славлення під час Різдва чи Великодня. За свідченням того ж І. Матусевича, під час Різдва священнику зазвичай вдавалося виславити від 2 крб. до 2 крб. 50 коп. Окрім грошей, священник отримував багато яєць-крашанок: одного разу І. Матусевич зібрав 400 шт., які в той же день роздав селянам у борг [174, с. 532].

Матеріальний стан родини парафіяльного священника був досить скрутним. Плата за треби та доходи від земельного наділу не могли

задовольнити всі матеріальні потреби родини парафіяльного священика. Парафіяни намагалися допомогти своєму пастиреві, віддячуючи за його службу в натуральному вигляді, але і це не рятувало родину священика. У 1807 р. створений за ініціативою уряду особливий комітет, у складі якого були високопоставлені духовні та світські особи, дійшов висновку про вкрай незадовільне матеріальне забезпечення духівництва й спробував вирішити це питання шляхом виплати йому державного жалування. Більш ніж 25 тисяч церковних парафій Російської імперії мали поділити на 7 класів та забезпечувати їх відповідно до рівня освіченості священика. У 1808 р. цей план був затверджений імператором, і проблема матеріального забезпечення духівництва здавалася вирішеною. Проте через багато причин цей план виявився абсолютно непристосованим до реальних умов і тому не був втілений у життя за правління Олександра I [279, с. 306].

Встановлення казенного жалування парафіяльному духовенству було розпочато за правління Миколи I. У 1827 р. з фонду духовних шкіл щорічно виплачувалося 25 тис. крб. на потреби духівництва. У 1830 р. ця сума збільшилася до 500 тис. крб. У річному бюджеті Синоду ці кошти проходили за особливою статтею – «на жалування представникам духовного стану». Поступово такі витрати в синодальному бюджеті зростали. У другій половині XIX ст. розміри жалування зросли так, що подекуди складали близько половини бюджету священицької родини. Зокрема, щодо Харківської єпархії єпископ Філарет у 1852 р. зазначав, що сільські причти 462 церков отримували жалування: 1 класу – 5 церков по 546 крб., 2 класу – 31 церква по 402 крб., 3 класу – 42 по 358,68 крб., 4 класу – 94 церкви по 252, 84 крб., 5 класу – 211 церков по 164,64 крб., 6 класу – 39 по 147 крб., 7 класу – 40 церков по 96 крб. Таким чином, уся сума, що відводилася для сільських причтів на рік становила 93 700 крб. [196, с. 220] Проте це не вирішувало проблеми

забезпечення дрібних сільських причтів, які зазвичай належали до 5-7 класу. Для сільського священика таке жалування складало близько від 80 до 140 крб. при цьому вартість на різноманітні товари і реманент так само поступово зростала протягом XIX ст.

Усього ж у Російській імперії в 1855 р. жалування отримували 57 035 представників духовного стану, а загальна сума виплат становила 3 139 697 крб. 86 коп. Ця сума, звичайно, була не надто великою, але мала помітний вплив на становище духівництва та його родин. За словами Д. Пономарьова, «після призначення жалування священики стали більш пристойно одягатися, краще утримувати свої помешкання і отримали більшу самостійність відносно до парафіян» [123, с. 111].

Проблема отримання жалування обговорювалася в середовищі духовенства й була актуальною в другій половині XIX ст. Тим більше, що протягом другої половини XIX ст. його розміри поступово збільшувалися. «Бажання жалування – це бажання всіх духовних принаймні нашої місцевості», – зазначав невідомий автор на сторінках харківського журналу «Духовный вестник» [143, с. 105]. Автор наголошував на проблемі збирання оплати за треби священиком і переказував історію одного молодого пастиря, який нещодавно був висвячений в сан. Молодий випускник семінарії з дружиною опинилися на межі голоду: «я не смів іти до парафіян, щоб збирати (пожертви священику під час хресного ходу та славління), тому що мені було соромно, але і не йти було не можна..., міг образити парафіян, подумали б що піп не хоче жити з ними» [143, с. 107].

Вдови та сироти отримували матеріальну допомогу від органів Духовної опіки. За даними, які наводить Філарет Гумілевський, у 1846 р. – 5331 р. 29 к., а в 1850 р. – 6757 р. 92 к. Для сиріт духовного звання влаштовувалися казенні притулки, де вони могли здобути духовну

освіту [196, с. 218].

Окрім цього, представники духівництва для покращення матеріального забезпечення своїх родин нерідко займалися різноманітними ремеслами та промислами. Так, наприклад, священик Іоанн Матусевич умів плести й одного разу протягом двох місяців завдяки своєму вмінню заробив 3 крб. 25 коп. Також він якось взявся навчати сина одного священика цій справі і отримав за це 12 крб., навчав грамоті сільських дітей [174, с. 526].

Священик, за свідченням тогочасних авторів, зазвичай заводив отару овець, робив і продавав сальні свічки, обробляв шкіру, вовну, сам шив і продавав свитки, кожухи або ж, навантаживши кілька возів пшеницею, житом і т. д., попрощавшись на місяць чи два з родиною і парафіянами, вирушав до Запоріжжя, Криму, там продавав усе це, закупав у Криму сіль, на Дону – рибу і розвозив по українських ярмарках, сам, сидячи на возі, відміряв покупцям сіль, відраховував в'ялену рибу тощо.

Варто зауважити, що самі парафіяни час від часу приносили своєму священику якісь припаси. Священик І. Матусевич у своєму щоденнику дуже ретельно відмічає всі ці подарунки: «дали глечик молока», «подано солі мішок фунтів 10 чи більше», «приїхав Василь Кувалда й привіз мені два четверика муки житньої та солоду фунтів 10», «Єфим Серяков риби приніс не дуже великої фунта три», «дали мені коровай ячмінний», «дали мені кисілю блюдо, але не дуже вдалий», «від Васютки Єгор'єва іменинника пиріг прислали». Але приносили не тільки продукти. Одного разу І. Матусевич записав, що «принесли соломи в'язанку» [174, с. 528]. Зрозуміло, що всі ці подарунки певною мірою зменшували витрати священика та його родини.

Нерідко траплялося так, що селяни гостинно пригощали свого

священика. Про це теж є свідчення в щоденнику отця Іоанна: «Після вечірньої ходив було пивця випити на дві копійки, та, спаси Боже, Микита Нестерич купив». Бувало й так, що священик заходив обідати чи вечеряти до когось із селян: «у Єгора Іванова був у гостях, вино пив, клюкву з медом їв» [174, с. 529]. Певний невеликий прибуток священик міг отримувати і завдяки ще одному звичаю. Селяни, як правило, уважали за необхідне освятити молитвою нові продукти, перш ніж ставити їх на стіл, нові речі, перш ніж користуватися ними, новий дім тощо. Винагороду за такі молитви священик міг отримувати грошима й продуктами. Так, з продуктів, над якими читалися молитви, у щоденнику І. Матусевича згадуються риба, клюква, м'ясо та молоко. Як правило, грошова винагорода за таку послугу була невеликою – давали 1–2 коп. Наприклад, отець Іоанн розповідає, що «після вечірньої приходила Матвіївна Гончина з молоком, молитву давав, дано 2 коп.». В інших випадках давали частину тих продуктів, що приносили освятити: «клюкві молитву давав, за те чашку клюкви наклали та каравай ячмінний дали» [174, с. 530]. Бували випадки, коли ці дві форми оплати – натуральна та грошова – поєднувалися: «м'ясу молитву давав, дано за те 2 коп. та півгрудини м'яса». Освячували молитвою й нові речі, наприклад: «від Василя Борисова приносила Катерина сито нове молитву давати і обіцяла на святий Великдень хату мити, за молитву - 1 коп» [174, с. 530].

У випадку, якщо між родиною священика та селянами встановлювалися тісні зв'язки, а батюшка мав добрі відносини зі своїми парафіянами, то вони, дійсно, не обмежували свою допомогу священику платою за треби чи подарунками. Нерідко траплялося й так, що парафіяни допомагали родині свого духовного наставника і власною працею. Зі щоденника І. Матусевича ми бачимо, що одна жінка помила підлогу, інша допомогла прати, кілька селян возили йому дрова на зиму.

Зрештою, бувало й так, що для деяких сільськогосподарських робіт священик сам закликав селян допомогти йому і вони відгукувалися на це прохання. Так, одного разу улітку селяни були запрошені отцем Іоанном на сінокіс, зібралось 11 чоловік, а щоб якось їм віддячити й пригостити було куплено тільки вина на четвертак і баранини на 17 коп. [174, с. 532]

Однак допомога селян під час збору врожаю чи по господарству не означає, що парафіяльні батюшки менше працювали на своїх земельних наділах. За свідченнями самих представників духовенства, праця в полі була щоденною та важкою й могла забирати ледь не весь час, так що інколи доводилося обирати між землеробством і церковною службою. Господарство родин парафіяльних священиків не могло приносити значних прибутків, адже священик не міг повністю віддатися землеробству, аби доглядати за сільськогосподарськими культурами, як слід. Але і заняття на городі відбирало в нього багато часу, який би він міг присвятити своїй пастирській духовній службі в повчанні та наставлянні своєї пастви. Матеріальні проблеми спричиняли труднощі не лише для самої родини священника, а і його пастви в духовно-етичному плані.

Представники духівництва, як правило, були чи не єдиними грамотними людьми на селі. Більше того, як стверджує Б. Миронов духівництво майже не поступалося дворянству в рівні освіченості. У 1857 р. середній рівень грамотності серед дворян старше 9 років становив приблизно 77%, а серед духівництва 72%, а в 1897 р. – 86% та 89% відповідно [330, с. 111]. Якщо ж порівнювати за рівнем освіти, то духівництво в першій половині XIX ст. значно випереджало дворянство: чимало священнослужителів навчалися в семінаріях та академіях, де здобували середню та вищу освіту. Отож священики часто навчали грамоті сільських дітей, за що також отримували певні гроші. Зокрема,

I. Матусевич згадує такий випадок і говорить, що отримав за це 12 крб. [174, с. 535].

Статус священика, чи не єдиної грамотної людини на селі, з одного боку, відкривав певні перспективи для отримання додаткового прибутку та піднімав авторитет духовної особи та її родини, з другого ж боку, священик міг стати «чужим серед своїх», зважаючи на відсутність оточення, що було б рівним йому за освітою. Ця особливість розкриває й іншу проблему статусу духовної особи в провінції – її взаємовідносини з місцевим дворянством. Дворяни-поміщики, що володіли навколишніми землями, де розміщувалася парафія священика, очевидно, відчували певну зверненість над духовними особами, про що неодноразово зазначалося на сторінках духовних періодичних видань. Так, священик, відданий своєму духовному обов'язку в випадку «надмірних повчань» панові, міг сам опинитися в опалі, а разом з ним і його родина. Як зазначали короткі замітки священиків у Духовному віснику, пан міг підмовити своїх селян написати скаргу до Духовної консисторії на свого священика, якщо він не задовольняв вимог самого поміщика чи не влаштував його за якимось іншими параметрами [168, с. 317].

Витрати в родині парафіяльного священика доволі важко встановити в кількісних показниках, тому що подібно до прибутків вони залежали від місцевості, де проживав священик та кількості членів родини. Значною статтею витрат у родині духовенства могла виявитися освіта синів. Починаючи з 1808 р., усім синам священика необхідно було навчатися у відповідних закладах освіти згідно з наказом Синоду 1808 р. Особливо відчутним для родин, що проживали поза межами губерньського Харкова було навчання дітей у Харківській семінарії. Хоча саме навчання могло бути за казенний кошт, супутні витрати ставали завеликими для бюджетів сільських священицьких родин. Передусім,

слід мати на увазі винаймання житла, де б попович міг проживати під час навчання. Харківський священник М. Лашенков пригадував випадок з життя іншого священника Харківської єпархії о. Василя Снісарьова, коли раптово його діти прислали звістку, що їм терміново необхідно надіслати 100 карбованців, щоб сплатити за житло. При цьому, як згадує М. Лашенков у о. Василя не було таких грошей і йому залишалося сподіватися лише на чудо [116, с. 53]. Аналізуючи цю інформацію, слід зауважити, що о. Василь Снісарьов займав посаду благочинного і законовчителя одного з повітових училищ.

Харківський священник о. Олександр Федоровський, який у другій половині XIX ст. служив у церкві, що належала до 1 класу (а таких у Харківській єпархії було лише 5), наводив цікаві відомості щодо витрат своєї родини. Розмір його матеріального забезпечення складав 550 карб. на рік. При цьому витрати складали близько 1000 крб. Він детально перераховує статті витрат свого родинного бюджету. Його особисті витрати та його дружини складають 300 крб., опалення будинку та його освітлення до 100 крб., забезпечення своїх дітей, 2 синів та 2 доньок, складало близько 50 крб., поки вони були малолітніми, і по 150 крб. на кожного, коли вони почали здобувати освіту в закладах Харкова [194, с. 61]. При цьому слід зауважити, що священник винаймав трьох слуг, витрачаючи мінімум 100 крб., і мав їх забезпечувати одягом та взуттям, що коштувало ще 50 крб.

Важливим фактором витрат, як уже зазначав М. Лашенков, було винаймання житла. О. Федоровський так само дотримувався цієї думки, вказуючи на те, що щорічний ремонт власного житла з фарбуванням стін та іншими побутовими дрібницями додатково обходився в 50 крб. Якщо ж власного житла немає, то довелося б сплачувати за винаймання квартири мінімум 100 крб., а купівля невеликого будинку обійшлася б у

1000 – 1500 крб.[194, с. 62] Також О. Федоровський стверджує, що існує ще чимало необхідних витрат у житті священика, про які не варто навіть окремо згадувати, проте вони чимало забирають коштів із родинного бюджету.

Про оплату парафіянами виконання церковних обрядів О. Федоровський висловлюється відверто зневажливо, підкреслюючи їх мізерність і нестабільність такої статті доходів. Автор наводить приклади, коли священики інколи могли брати кошти в борг у своїх парафіян, що негативно відображалося на їхньому становищі в очах громади. Публікуючи свою статтю в Харківському духовному журналі «Духовный вестник» у часи проведення напередодні парафіяльної реформи в 1863 р. він говорить про те, що реальних засобів до покращення матеріального забезпечення духовенства, на його думку, не існує. Фактично священик не бачить виходу з ситуації, що склалася. Варто зауважити, що це думки освіченого священика, що служив у Харкові в церкві 1 класу і займав посаду благочинного. Зважаючи на це, можна лише уявити рівень забезпечення родини сільського священика парафії 1 чи 2 класу, де рівень доходів був у рази меншим, та моральний тиск від такої ситуації на сільського батюшку як на голову родини.

Цікавими є роздуми харківського парафіяльного духовенства щодо власних статків на сторінках духовної періодики. Харківський протоієрей Іоанн Чижевський зазначав, що причинами бідності духовенства була втрата угідь і маєтків Церквою, через що духовенство на його думку впало в надзвичайну бідність і «було передано до рук благодійності місцевих парафіян» [203, с. 423]. У цій тезі, очевидно, І. Чижевський завуальовано критикує політику царського уряду XVIII ст., коли автономія Православної церкви в Російській імперії як інституціональна, так і матеріальна відчутно похитнулася.

Солідаризуючись з О. Федоровським, І. Чижевський вказує на неможливість виховання дітей на достатньому рівні і на завеликі витрати на їхню освіту [203, с. 426]. Думки щодо витрат, висловлені О. Федоровським підтверджує анонімний автор іншої критичної статті в харківському духовному журналі. Він так само вказує на те, що освіта сина в семінарії забирає від 60 до 100 крб. Так само існують і додаткові витрати на відповідний одяг, проїзд та навчальні посібники [103, с. 253].

Священик с. Графського Вовчанського повіту Харківської єпархії Василь Соколовський підрахував, що за дванадцятирічне виховання сина й навчання його в повітовому училищі та семінарії необхідно не менше 1800 крб. [182, с. 429]. Зважаючи на те, що $\frac{2}{3}$ родин парафіяльного духовенства Харківської єпархії мали від 3 до 6 дітей, то ця сума збільшувалася в рази, аби дати освіту всім священицьким дітям. Автор наводить цифри в 9000 крб. витрат на навчання 5 дітей і актуалізує проблему відсутності диференційованого підходу до вирішення проблеми недостатнього матеріального забезпечення малодітних та багатодітних священицьких родин. Навіть за наявності достатнього священицького окладу одні батьки-священики будуть почуватися цілком забезпеченими, у той же час інші продовжуватимуть бідкатися. «Ніщо так не розорює, як виховання дітей», – підсумовує Василь Соколовський [182, с. 430]. Разом із цим ієрей порівнює 12-річну духовну освіту в училищах та семінарії і 7-річну в світських гімназіях, пропонуючи духовним навчальним закладам скоротити терміни навчання до гімназійних з метою економії видатків родинних бюджетів.

Думка В. Соколовського наводить на висновок, що значна кількість вихідців із духовного стану, що здобули світську освіту і потім вийшли з духовенства в другій половині XIX ст. після реформ Олександра II спиралися на подібну логіку. Світське навчання було

коротшим, а перспективи, що відкривалися для дітей духовенства, були принаймні не меншими. Цим, можливо, і можна пояснити значний перехід священницьких дітей на світські посади. При цьому, як підтверджують алфавітні листки парафіяльного духовенства Харківської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. [41, Арк. 3-196; 42, Арк. 3-240], один син у родині все одно здобував духовну освіту, очевидно, щоб наслідувати за своїм батьком парафію.

Таким чином, дослідження економіки родини парафіяльного священника залишається складним, проте дуже важливим запитанням на шляху до розуміння становища родин духовенства як на рівні всього суспільства Російської імперії, так і на рівні окремої губернії, зокрема Харківської. Матеріальне забезпечення священницьких родин залежало від багатьох факторів і мало місцеву специфіку. Основними джерелами доходів до родинного бюджету в першій половині XIX ст. були доходи від земельного наділу, оплата за відправлення церковних служб та таїнств. У другій половині XIX ст. нові джерела доходів, що з'явилися ще у 30-х рр. XIX ст., почали відігравати важливіше значення. Зокрема, вагомою часткою родинних доходів стало жалування, яке отримував священник від держави.

Протягом XIX – початку XX ст. світська та церковна влада намагалися знайти способи для покращення рівня матеріального забезпечення, створюючи щораз нові умови для появи джерел доходів священницької родини. Проте варто зауважити, що держава постійно намагалася перекласти забезпечення родин духовенства на місцевих парафіян. Офіційних джерел доходів родині священника все одно не вистачало, тож голова родини мав постійно шукати додаткові способи поповнення бюджету: він навчав дітей, працював учителем, займався промислами тощо. Поряд зі священником, головою родини, працювали й

всі інші її члени, особливо це стосувалося обробітку земельних наділів. Механізм передачі й регламентація землекористування, створена державою, ставила родину священика в залежність від місцевої пастви, що, з одного боку, зближувало священика з вірянами, а з другого – перетворювало його на «селянина в рясі» і невілювала привілейований характер його стану в суспільстві, задекларований на законодавчому рівні.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЇ ТА ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ, ДОЗВІЛЛЯ ТА ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У СВЯЩЕНИЦЬКІЙ РОДИНІ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Стратегії та повсякденні практики у родині парафіяльного духовенства

Висока місія та суспільний статус, що покладалися на священиків у Російській імперії, вимагали від них бездоганності та чистоти в кожному аспекті як суспільного, так і повсякденного життя. Православні ієрархи у своїх посланнях, повчальних словах завжди вказували на те, що за канонами Православної Церкви священик мав бути ідеалом, прикладом для наслідування своєї пастви: «Ви є світоч миру, ви є соль землі!» – звертався митрополит Московський Фотій у своєму окружному посланні ще в XIV ст. [319, с. 147].

Від самого початку християнізації земель Київської Русі Церква намагалася контролювати всі сфери життя мирянина. Церковні канони й духовні закони були спрямовані на чітку нормалізацію та регламентацію як загальносуспільних, так і внутрішньородинних відносин. Головним наставником, помічником, а разом з цим і «наглядачем» виступав парафіяльний священик. Ключем до оволодіння Церквою всіх сфер особистого життя людини було проникнення церковних канонів у побут і закріплення їх на рівні повсякденних практик та стереотипів поведінки [290, с. 496]. Канонічні відповіді, Слова, Повчання давньоруської епохи, що заклали основи церковного права, передбачали детальну регламентацію всіх сфер життя людини. Священик мав бути ідеалом як

у сфері суспільної поведінки, так і в родинному житті і своїм власним прикладом показувати парафіянам, як саме вони мають будувати своє родинне життя. Однак священик мав не лише «наглядати» за своїми духовними дітьми, а й за необхідності наставляти їх на шлях православної чесноти й добродійності. Для цього священику необхідно було встановити дуже близькі контакти зі своїми парафіянами, він мав бути обізнаним з усіма життєвими негараздами та проблемами своїх духовних дітей. Із точки зору релігійного світогляду, священик уважався духовним батьком, а парафіяни – духовними дітьми, між якими існував духовний зв'язок. Важливою складовою такого зв'язку між священиком та мирянином була сповідь. На сповіді людина називала всі скоєні гріхи й приймала покаєння. Таємницю сповіді зберігав священик, таким чином між парафіянами та духовною особою встановлювався особливий духовний зв'язок [209, с. 360]. Парафія являла собою «духовну родину» на чолі зі своїм духовним батьком – «парохом» (священиком). Згідно з таким розумінням парафіяльного життя, родина священика мала відігравати провідну роль.

Щоб отримати загальне уявлення про шлюб, родину, родинні взаємини в тогочасному суспільстві, доцільно буде звернути увагу на розуміння самих цих понять у ХІХ ст., а також на законодавче поле, яке визначало основи сімейних стосунків узагалі, та духівництва Лівобережної України в тому числі.

На початку ХІХ ст. професор права Новоросійського університету А. І. Загорівський розглядав родину як групу осіб, пов'язаних шлюбом чи родинними стосунками, що проживають разом [271, с. 30]. Таке визначення дає можливість встановити головні параметри, за якими необхідно розглядати родину парафіяльного священика, а саме: юридичні основи шлюбу, родинні стосунки та родинне дозвілля.

Варто зауважити, що характерною особливістю суспільства Російської імперії було тісне поєднання загальносуспільних світських та церковно-релігійних норм. Яскравим виразником цього було суспільне визнання шлюбу як такого лише за умови вінчання. Тобто громадський і церковний шлюб за своєю основою були єдиним цілим [375, с. 11]. Шлюб – союз чоловіка та жінки, що отримав суспільне визнання і був укладений з відома та згоди зацікавлених у цій справі сторін згідно з законом чи загальноприйнятим звичаєм.

У правовому регулюванні шлюбно-сімейних відносин виділяються укладання, здійснення й припинення шлюбу. Умови укладання шлюбу в різні періоди розвитку держави були неоднаковими. Окремі з них існують і до сьогодні, але їх зміст змінювався з розвитком суспільства (шлюбний вік, волевиявлення, спорідненість, стан здоров'я тощо). Деякі умови укладання шлюбу, такі як соціальний статус наречених, віросповідання, траурний термін, зберігалися протягом XIX ст. [355, с. 78].

Шлюб уважався законним у разі дотримання певних вимог під час його укладання. У 1830 р. офіційно було встановлено шлюбний вік: з 18 років для чоловіків та з 16 років для жінок [346, с. 223]. Також шлюб мав укладатися в присутності 2–3 свідків за умови взаємної згоди молодят. Заборонялося укладати шлюб між близькими родичами до третього коліна включно. Шлюб міг бути припиненим у разі смерті одного з членів подружжя або ж визнаний недійсним у випадку недотримання умов його укладання. Також під час укладання шлюбу враховувався час вінчання. Традиційно заборонялося вінчатися, а отже, і вступати до шлюбу в період чотирьох постів, а саме: Великого, Різдвяного, Петрова та Успенського, а також протягом масляного, пасхального тижнів, напередодні й у дні релігійних та державних свят, а також напередодні

середі, п'ятниці та неділі протягом усього року [265, с. 34]. Тож найчастіше шлюби укладалися в січні-лютому та жовтні-листопаді.

Існує думка, що в християнській культурі розлучення були заборонені і допускалися лише як виняток із загального правила. Однак, на думку сучасної української дослідниці І. Петренко, принципу нерозірваності шлюбу практично ніколи не дотримувалися повною мірою [355, с. 79]. Винятковість розлучень у російському суспільстві як XVIII ст., так і XIX ст. є міфом, що залишився в спадок від істориків церкви та церковного права і самих священників, що своїми роботами пропагували ідею нерозривності шлюбу як відповідь на виклик духовної кризи в тогочасному суспільстві [375, с. 64]. Варто зауважити, розлучення передбачалося законодавством, яке відображало традиційну шлюбну поведінку членів суспільства.

Базовим елементом шлюбу за канонами православ'я була християнська любов, яка передбачала духовне, а не фізичне начало. Уважаючи, що родина створюється на основі християнській любові лише однієї людини до іншої, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі уклали шлюб, поєднувалися на все життя. Ця ідея ґрунтувалася на Святому Писанні, де було сказано: «Тож Бог спарував – людина нехай не розлучає!». Сакраментальний шлюб міг існувати лише як нерозривний зв'язок між одним чоловіком і однією жінкою. Це пояснюється тим, що шлюб був образом цілковитого поєднання Христа з Церквою, тому не міг бути інакшим, аніж тривалим і нерозривним. Тому природно, як зазначає І. Петренко, що шлюб припинявся лише зі смертю подружжя [355, с. 75].

Із цієї точки зору Православна Церква неохоче йшла на розлучення подружжя й робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала модель шлюбної поведінки,

пропагуючи позитивність шлюбу, засуджувала розлучення. Практичну реалізацію цих моделей шлюбної поведінки можна прослідкувати на прикладі родини священника, що втілювала ідеї єдиної любові між чоловіком і жінкою на все життя. Що стосується саме родини священника, то ця ідея була закріплена відповідною юридичною нормою, за якою священники, що раптом стали вдівцями, не мали права повторного укладання шлюбу з іншою жінкою. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися як посягання на християнську ідею про єдність родини.

Розглядаючи розлучення, необхідно розрізнити певні категорії, що пов'язані з ним, а саме: припинення шлюбу, визнання його недійсним і розірвання (розлучення). Шлюб припинявся у зв'язку зі смертю одного з подружжя; визнавався недійсним тоді, коли подружжя уклало шлюб із порушенням шлюбно-сімейного законодавства. Серед подібних порушень варто назвати такі: новий шлюб при існуванні попереднього законного, порушення сімейного віку, укладання четвертого шлюбу, шлюб, укладений у заборонених ступенях споріднення і свояцтва. Шлюб розривався через причини, що були визначені духовними та світськими законами. Уніфікація цих законів розпочалася за часів Петра I, і на певних етапах розвитку російської юридичної системи вони трансформувалися залежно від вимог часу [265, с. 30.].

Вступ до шлюбу вимагав від членів подружжя дотримуватися певних обов'язків, що були досить чітко окреслені в законодавстві Російської імперії. Родина священника мала низку специфічних особливостей. Передовсім, шлюби укладалися в досить юному віці, оскільки священник не мав права одружуватися, тож молоді семінаристи ще до висвячення в сан намагалися віднайти собі пару. Також шлюб у деякому розумінні міг бути запорукою отримання багатой парафії після

висвячення. Як правило, шлюби укладалися між представниками одного стану. Місце священика-батька могло переходити як посаг за донькою в разі відсутності спадкоємців чоловічої статі, тож охочі семінаристи приставали до таких пропозицій, аби скоріше висвятитися на парафію [362, с. 148]. З іншого ж боку, дівчина, що за походженням належала до духовного стану, фактично не могла взяти шлюб, не маючи такої парафії для посагу, принаймні в ній не бачили великої перспективи молоді випускники семінарії. Якщо ж дружиною священика ставала дівчина, що не мала духовного походження, то вона здобувала такі права до моменту припинення шлюбу або навіть і тоді, коли залишалась вдовою, доки не вступала в новий шлюб. За законом, священно- і церковнослужителі через законний шлюб передають права свого стану своїм дружинам, які зберігають його і овдовівши, поки не перейде до нового заміжжя [94, ст. 218].

Аналізуючи родину парафіяльного священика Харківської єпархії, варто зауважити, що, оскільки вік вступу до шлюбу в чоловіків був дещо вищий, ніж у жінок, то в більшості подружніх пар старшим за віком був чоловік. Про це свідчить проведений аналіз некрологів, розміщених у духовних періодичних виданнях Харкова за період від 1867 до 1882 рік. Під час роботи було опрацьовано близько 80 некрологів священнослужителів Харківської єпархії за такими показниками: тривалість життя, соціальне походження, освіта священика, вікова різниця членів подружжя, кількість дітей у родині тощо. У результаті підрахунків вдалося встановити, що середня вікова різниця членів подружжя була досить незначною й становила приблизно 5 років на користь чоловіка. Цікаво, що вкрай рідко члени подружжя були однакові за віком, і взагалі не спостерігаються випадки, коли б старшою в родині була дружина. Вікова різниця між чоловіком і жінкою могла досягати 11 років, але найчастіше різниця у віці між подружжям

складала від 4 до 6 років. У ході опрацювання некрологів священників вдалося встановити, що смертність серед чоловіків духовного стану, порівняно з жінками, була значно вищою. Середній вік священника Харківської єпархії в другій половині XIX ст. становив 53 роки. Тривалість життя жінок була, як правило, більшою, і тому вдів у середовищі представників духовного стану було значно більше. У Харківській єпархії вдовами після смерті своїх чоловіків-священників залишалися близько 63 % жінок, а вдівців-священників нараховувалося відповідно тільки 27 %.

Родини білого духівництва, як вважають дослідники, були багаточленними. У середовищі осіб духовного стану існував високий природній приріст, що пояснювалося обов'язковим та раннім вступом до шлюбу і категоричною заборонаю будь-яких способів обмеження народжуваності. А деякі з дослідників, як наприклад, Б. Миронов, навіть стверджують, що духівництво було найбільш багатодітним станом у Російській імперії.

Однак аналіз даних некрологів, що дає змогу підрахувати середню кількість дітей у родин священнослужителів Харківської єпархії в другій половині XIX ст., показує, що в родині священника було в середньому четверо–п'ятеро дітей.

На думку Б. М. Миронова, життєвий цикл родин духівництва дає нам історію малої сім'ї. За його підрахунками, максимальної величини родини духівництва досягали, коли членам подружжя було 40-44 роки (2 батьків і 4–5 дітей), після чого чисельність членів родини починала зменшуватися [330, с. 109]. Це було пов'язано з тим, що в сім'ях духівництва тільки один син наслідував батька і ставав його спадкоємцем як духовна особа, тобто отримував його парафію; інші ж сини повинні були влаштовувати своє життя десь-інде. Доньки після

заміжжя також залишали батьківську оселю. Таким чином, коли батьки досягали 60-річного віку, з ними залишалися тільки один син, що мав успадкувати місце батька і стати священиком в цій парафії, і молодша донька, яка ще не встигла вийти заміж. Зрештою, батьки залишалися з одним сином і доживали з ним своє життя. Джерела свідчать, що така ситуація була цілком характерна і для родини парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX – на початку XX ст., що дозволяє класифікувати її як просту чи нуклеарну, що складалася, як правило, з подружньої пари та її дітей .

Головна роль у родині як пересічного мирянина, так і священика належала чоловікові. Чоловік мав піклуватися про матеріальний статок родини, про свою дружину та дітей. Так, у законодавчих актах Російської імперії було закріплено, що «чоловік зобов'язаний любити свою дружину, як власне тіло своє, жити з нею в згоді, поважати та захищати її, пробачати її недоліки й полегшувати її немочі й, окрім того, забезпечувати дружині прожиття й утримання за становищем і можливостями своїми. Дружина зобов'язана чоловіку покорою, як голові родини, перебувати до нього в любові, повазі та в необмеженій покорі своїй виявляти йому догідливість та прихильність, як господарка дому» [83, с. 4].

На думку сучасного російського дослідника Б. Миронова, за характером шлюбних стосунків у родині можна зробити висновок про головні етичні норми та стереотипи міжособистісних відносин у цілому в суспільстві [330, с. 110]. Зважаючи на домінуючу роль чоловіка в родині, можна говорити про певний абсолютизм, що панував у подружжі. Важливою особливістю внутрішньосімейних стосунків була їх публічність, кожна родина знаходилася в тісному контакті, з одного боку, з родичами, з другого – зі становою спільнотою, міщанами,

купцями, селянами, й духовенством зокрема [253, с. 25]. До середини XIX ст. роль жінки в родині була дещо недооціненою. І. Чижевський у своєму щоденнику зазначав, що дружина мала підкорятися своєму чоловікові через свої недоліки, «внаслідок невміння володіти та користуватися власною волею та свободою» [202, с. 22]. На підтвердження зневажливого ставлення до жінки в родині, сам І. Чижевський наводить декілька влучних прислів'їв, що були поширені серед селян на Харківщині, а саме: «У баби волосся довге та розум короткий», «Жартувала баба з колесом та в спицях застряла».

Родина священника Харківської єпархії не була винятком. У родині панували суворі правила домінування чоловіка над жінкою, через що виникало чимало конфліктів. Аналізуючи таку досить суперечливу проблему, маємо, насамперед, розуміти, що родинні відносини залежали від характерів членів подружжя. Тому можемо говорити лише про певні стереотипи поведінки, адже кожна родина індивідуальна. Однак попри це, існує комплекс спільних проблем.

У XIX ст. укладання шлюбу між молодим семінаристом та донькою священника відбувалося, зазвичай, без урахування особистих душевних почуттів, тобто наосліп. Студентом духовної академії чи семінарії керувало бажання отримати місце священника, тобто унаслідувати його після свого тестя. Священик, що мав доньку, намагався укласти «вигідний» для родини шлюб, аби майбутній зять був людиною чесною і, успадкувавши парафію, доглядав та забезпечував родичів своєї дружини. Відсутність стосунків між членами подружжя до укладання шлюбів (вони могли бути навіть незнайомими) могла приводити до численних колапсів у родинному житті.

Інколи доходило навіть до того, що єпархіальна влада виконувала роль свата. Коли в дівчини, яка мала посаг із пристойної парафії, з

якихось причин не було нареченого, її просто відправляли до семінарського керівництва і там робили «оглядини» [361, с. 109]. По черзі богослови, котрі хотіли отримати священицький сан, заходили й оглядали дівчину та цікавились, яку за неї дають парафію. Часом наречену просто ставили біля дверей класу, де кожен студент міг знайомитися з нею і за взаємної згоди вступати до шлюбу, отримуючи з її рукою й парафію. Найбільш поширеним варіантом поєднання двох молодих людей із духовного стану була домовленість між родичами. За свідченням самого духовенства, досить тривалий час у церковному середовищі процвітала справжня рабська торгівля юними попівнами. Сватання було схоже на договір, у якому наречений намагався не продешевити, а батько – «спихнути товар» за будь-яку ціну. Парубка запрошували в дім, влаштовували пишну зустріч, давали йому подарунки. Батько нареченої намагався якомога скоріше одружити доньку, оскільки у випадку її не одруження і відсутності синів на нього могла чекати злиденна старість, до того ж він мусив би довіку годувати доньку. Тому зрозуміло, що на моральні якості нареченого ніхто уваги особливо не звертав. А якщо і доходили до батьків дівчини негативні відгуки про майбутнього зятя, у хід ішли такі народні премудрості, як «жениться – зміниться», «хто ж нині не п'є», «поп'є, поп'є та й перестане, лише б у хмелю благим був» [176, с. 50].

Зрозуміло, що на почуття та симпатії наречених ніхто уваги не звертав. За таких умов непросто було побудувати гармонійні сімейні стосунки. Останні у сім'ї значною мірою залежали від того, як ставилася до своєї ролі матушки молода дружина. У разі, коли вона сприймала саму процедуру пошуку нареченого й подальше життя сільської матушки як обмеження свободи вибору та приниження її жіночої гідності, то це негативне ставлення вона переносила і на свого чоловіка. У випадку, коли наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої

місії допомагати в усьому своєму чоловіку, який виконував божественну справу, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом.

Авторитаризм батька й чоловіка в родині священика міг не знати меж. Про що можемо дізнатися на підставі непрямой інформації з матеріалів розслідувань скарг, які проводила Харківська духовна консисторія. Наприклад, у липні 1813 р. у священика Йосипа Артюховського з села Лопань Золочівського повіту зникли 32 карб. і срібна чаша для причащення [38, арк. 4]. У крадіжці священик звинуватив свого паламаря Петра Пономарьова. Однак паламар виявився цілком невинним, оскільки, як було визначено під час слідства, він зазвичай вранці випасав коней священика, після цього він зайшов до будинку священика, аби покликати дворову дівку насипати вівса коням. В оселі священика він зустрів його доньку Тетяну двадцятирічного віку, яка запросила паламаря випити з нею горілки на гумні. Після денної служби раптово додому повернувся священик Йосиф Артюховський, побачивши цю картину «потягнув за волосся» доньку в дім, а чаша з якої пили горілку, залишилася в паламаря. Після цього паламар хотів повернути чашу, однак донька священика Артюховського Тетяна заборонила це робити Петру, оскільки «батько вчинить над нею жорстокі побої». Як ми бачимо з цієї справи, для доньки священика було нормальним явищем усередині дня розпивати горілку з паламарем, а для батька-священика – вчиняти жорстокі побої. У протоколі духовної консисторії донька священика Йосифа Артюховського підтвердила слова паламаря і додала, що «батько може хильнути горілки» під час свят і тоді вчиняє побої не лише їй, а й матері [38, арк. 6].

Однак потрібно розуміти, що описаний сюжет є лише однією зі сторін подружнього життя. Якщо чоловік уважався головою родини, то

жінка була її «душею», хранителькою домашнього добробуту та родинного спокою. Виняткова роль була дружини священика. На неї покладалася низка обов'язків, вона мусила народжувати та виховувати дітей, вести господарство, допомагати чоловіку у виконанні його пастирських обов'язків. Крім того, вона мала забезпечити зразковість власної родини, щоб бути прикладом для наслідування віруючим [344, с. 463]. Багато в чому від неї залежав авторитет священика в парафії, а отже, і ставлення віруючих до церкви. Цікавою особливістю було і те, що дружина священика повинна була уміти надавати першу медичну допомогу при травмах, порізах, опіках, що часто траплялися, особливо в селянському побуті. Уміння матушки допомогти хворій людині надзвичайно зближувало її з парафіянами і піднімало авторитет її чоловіка [344, с. 468].

Не бажаючи опинитися в ролі матушки, частина дівчат духовного стану відмовлялась одружуватися з поповичами. Деякі з них ішли наперекір волі батьків й одружувалися «за велінням серця», інші, здобувши освіту, змінювали свій світогляд і сприймали участь сільської матушки як щось принизливе для них. Вони розуміли, що одруження з кандидатом на священство означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою яких мало стати занурення в господарські справи й сімейні турботи. Отож освіченість дівчини духовного стану не завжди приносила їй користь. Зокрема цю думку розвинув у своїй статті один з авторів «Духовного вестника» [168, 169]. Він описав роздуми сільської матушки, яка висловлювала міркування про непотрібність освіти для дочок. В училищі діти здобувають звички, бажання та смаки, які їм не доведеться реалізувати в реальному житті. Здобувши освіту, вони лише поповнюють лави нещасних і невдоволених життям людей. Прості, невибагливі, з обмеженим розумовим кругозором матушки більш

щасливі за освічених. Ці переконання в неї виникли на підставі власного життєвого досвіду. А вже свого часу вона здобула освіту в духовному училищі й мала віру в світле та щасливе майбутнє, яка розбилася через побут повсякденного життя сільської матушки.

Далеко не кожна молода дівчина була готова прийняти на себе обов'язки дружини сільського священника, особливо тоді, коли перед нею відкривалися інші перспективи. Тому батьки намагалися підготувати свою доньку до цього у фізично і психологічно. Цікавими з цієї точки зору є роздуми священника, які він висловлював у листах до своєї щойно одруженої доньки. «Так, донечко моя, – писав він, – ти справедливо зауважуєш, що обов'язки дружини сільського священника важкі; скажу тобі іще, що вони багатосторонні. Залишайся зразковою домовитою господинею, турботливою дружиною і матір'ю, ти, як помічниця свого чоловіка, повинна прийняти на себе й частину його складних пастирських обов'язків» [168, с. 320].

У житті парафії матушка відігравала надзвичайно важливу роль. Типовою настановою для доньок духовенства перед одруженням було «дивитися на парафію свого чоловіка, як на свою власну велику сім'ю, про яку необхідно турбуватися з материнською любов'ю...» [138, с. 564]. Жінка мала гармонізувати стосунки не тільки у своїй сім'ї, а й у всій парафії, що було корисно як для духовенства, так і для вірян. Так, дружина надавала значну допомогу чоловіку, коли навчала істинам віри простий народ. Вона, наприклад, могла відкрити в себе вдома невеличку школу грамоти, у якій би діти парафіян, особливо дівчата, вчилися читати та співати молитви, знайомилися з правилами ведення господарства. На матушку також покладалася турбота про всю її багатодітну сім'ю. Дружина священника народжувала, «скільки Бог дасть», і в сім'ях підростало по шість–вісім дітей. Із великою любов'ю

та співчуттям згадував про свою матір зокрема митрополит Євлогій. Він зазначав, що життя її було неймовірно важким: «Втративши чотирьох дітей протягом восьми років, мати моя і мене вважала приреченим: я народився також слабкою дитиною, але вижив. Після мене в неї було ще дев'ять дітей, троє з котрих померли ще немовлятами, шість вижили» [90, с. 52]. Як бачимо, за життя мати митрополита народила чотирнадцять дітей, із котрих семеро померли. Зрозуміло, що життя її було сповнене турбот та тривоги. Соціальний статус матушок диктував їм особливий стиль поведінки: праця й молитва, турбота про чоловіка й дітей посилювали покірність долі, надавали їх вірі відтінок фанатизму.

Дружина священника зобов'язана була дотримуватися всіх постів і слідкувати за тим, щоб пісню їжу у відповідний час уживали всі члени її сім'ї. Так, у споминах митрополита Євлогія знаходимо таку інформацію: «Увесь Великий піст (окрім свят Благовіщення та Вербної неділі) ми не їли навіть риби, не говорячи вже про молоко; а на свят-вечір нічого не їли до першої «зірки» [90, с. 53]. За церковними нормами, крім обмежень у їжі, у піст бажано було утримуватися від подружніх стосунків за взаємною згодою.

У багатьох сім'ях рекомендований характер цієї норми сприймався як обов'язковий. Тому порушення подружніх постів уважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини в той час уважалося аморальним [223, с. 318]. Дружина священника мала з покірністю переносити всі труднощі, нестачі й підтримувати свого чоловіка в скрутні часи, мусила виступати в ролі «ангела миру і любові» не тільки для своєї сім'ї, а й для усієї парафії.

Численні обов'язки, що покладалися на матушку, було непросто виконати навіть у шлюбі з коханою людиною. А траплялася така ідеальна картина досить нечасто через процедуру укладання шлюбу в

стані духовенства. Для жінок, які перебували в нещасливому шлюбі, не було альтернативи. Сімейне життя служителів культу будувалося за старовинним народним принципом «звикне, то і полюбить».

Отже, на матушку покладался цілий ряд обов'язків. Вона повинна була народжувати та виховувати дітей, вести господарство, допомагати чоловіку у виконанні його пастирських обов'язків. Крім того, вона мала забезпечити зразковість власної сім'ї, щоб бути прикладом для наслідування віруючими. Від неї залежали авторитет пастиря в парафії, а отже, і ставлення віруючих до церкви. Виконати всі ці завдання було непросто, особливо з огляду на меркантильність мотивів укладання шлюбів. Із цих причин роль сільської матушки була не надто привабливою для дівчат духовного стану.

Як уже зазначалося, священик не міг одружитися вдруге, тож у випадку передчасної смерті своєї дружини він до кінця свого життя мав залишатися вдівцем. Джерела особового походження та рідкісні статті в духовній періодиці відкривають усю трагічність долі священика, дружина якого раптово померла. Так, наводяться приклади, коли раптово овдовілі священики від туги та смутку впадали у найтяжчі гріхи, інколи навіть покидали свою парафію та йшли бурлакувати до великих міст, полишаючи напризволяще своїх малолітніх дітей. «Удівство – найтяжче і найболючіше горе, багато хто покидає свою парохію, вбачаючи безцільність життя... Нудьга і туга – єдині і постійні товариші вдівця...», – писав публіцист XIX ст. Є. Крижановський в одній зі своїх статей [113, с. 130].

Жінка була душею родини священика, на її плечі покладалися всі господарчі справи. Окрім досить буденної місії хатньої господині, на дружину священика покладалися певні сакральні функції. Матушка – дружина священика, виступала ідеалом жіночої поведінки в родині, цей

приклад мали наслідувати всі парафіяни. Характерною рисою внутрішньосімейних стосунків у суспільстві Російської імперії в XIX – поч. XX ст. був високий рівень їх публічності, тобто дуже мало епізодів родинного життя залишалися недосяжними для чужого ока. До помешкання священика завжди могли завітати парафіяни, щоб віддячити священику за його службу, допомогти матушці по господарству, на городі або ж принести якісь продукти чи речі, що були потрібними на столі чи в помешканні священика. Однак від прискіпливого ока завдячливих парафіян, що побували в будинку священика, не можна було приховати неохайність чи невірність господині, що автоматично ставало предметом сільських пересудів.

Отже, стратегії шлюбної поведінки між чоловіком та жінкою вказують, з одного боку, на другорядну роль жінки, її «підкореність» чоловіку, а з другого боку, дружина через заборону для священиків одружуватися вдруге була єдиною супутницею життя, що говорить про винятковість її ролі в родині. До того ж матушка, була певним ідеалом дружини для родин усіх парафіян, особливо це стосувалося родин селян та дрібних міщан.

Однак не слід забувати і про те, що певні стереотипи міжособистісної поведінки в середині родини священика мали певні винятки, оскільки і батюшки, і матушки залишалися звичайними людьми зі своїми вадами та примхами. Цікаві випадки наведені в закордонних виданнях XIX ст., наприклад, у «Русском заграничном сборнике», зокрема в статтях І. Белюстіна [65] та в книзі Д. Ростиславова «О православном белом и черном духовенстве» [374]. У цих публікаціях розкриваються певні негаразди в родині православного священика. Так, описуються нетипові ситуації, коли дружина священика виганяла з дому свого чоловіка через нестачу

грошей, а інколи навіть біла! Або ж, навпаки, через п'ятику сама полишала родину і священник мусив через єпархіальну владу її розшуковувати. Такі нетипові ситуації подекуди підтверджуються і матеріалами Харківської єпархії, варто згадати такого дослідника, як Амфіан Лебедев, у працях якого наведені кілька подібних ситуацій. Так, зокрема, згадується одна скарга сільського священника, що подавав прохання відшукати його дружину до духовної консисторії [305, с. 25]. За матеріалами, що наводить А. Лебедев, дружину цього священника було знайдено, а свою втечу вона пояснювала небажанням жити зі священником, одноманітністю такого способу життя і бажанням перейти до іншого стану. Однак такий випадок є великим винятком у шлюбних практиках духовного стану. Зазвичай, шлюби укладалися всередині стану, і чоловік, і жінка, були вихідцями з родин священників, завдяки чому передавалися традиції та стереотипи родинного повсякденного життя.

Як бачимо, роль жінки в родині священника була досить значною. До її сфери належали не лише піклування за дітьми та помешканням (функції пересічної господині), а і важливий етично-сенсовий зміст існування самої родини. Неможливість одружитися вдруге для священника робило дружину важливим, незамінним суб'єктом сімейно-шлюбних відносин.

Іншим важливим аспектом родинних стосунків були відносини між батьками та дітьми. В історіографії усталилася думка, що родини священників були багатодітними. Однак саме поняття «багатодітність» вимагає певних пояснень. Складно встановити, яка саме родина в ХІХ ст. уважалася багатодітною. Самі священники у своїх працях у духовній періодиці не використовували ці поняття. Аналіз алфавітних листків парафіяльного духовенства, що служило наприкінці ХІХ – на

початку ХХ ст. у Харківській єпархії, стверджує, що переважно в родині було від 3 до 6 дітей (близько 2/3 всіх родин парафіяльного духовенства) [41, Арк. 3-196; 42, Арк. 3-240]. При цьому були родини, що не мали дітей узагалі або ж кількість дітей сягала 10–12, проте це окремі випадки.

Проблемі виховання дітей у родині священника було приділено досить багато уваги на шпальтах періодичних видань другої половини ХІХ ст. Однак ця проблема зазвичай розглядалася в контексті недостатнього матеріального забезпечення та нестачі коштів на освіту. У той же час особливостям та характеру виховання, стереотипів поведінки батька чи матері увага майже не приділялася. У статті протоієрея Миколи Павлова-Сільванського зазначалося, що не важко помітити, як безбідно та в достатку живуть одинокі та бездітні священнослужителі, що не змушені виділяти левову частку свого родинного бюджету на утримання своїх дітей в тогочасних освітніх закладах: «Усі надбання, весь статок витрачається та спливає на виховання дітей!»— писав Микола Павлов-Сільванський [138, с. 562] і не дарма.

У 1808 р. Святійший Синод Російської Православної церкви видав наказ про обов'язкове навчання дітей священників. Згідно з ним місцевим архієреям було наказано «зараховувати до духовних училищних відомств дітей духовенства 6–8 років» [64, с. 209]. Указана законодавча ініціатива стала новим викликом перед родинами парафіяльних священнослужителів і вплинула на зміну стратегій поведінки щодо питання освіти та заміщення вакантних церковнопарафіяльних місць. На нашу думку, важливо проаналізувати освітні стратегії та практики, що існували в родині парафіяльного духовенства протягом ХІХ –

на початку XX ст. як реакцію на політику Синоду щодо підвищення освітнього рівня духовенства.

Реалії повсякденного життя на межі XVIII – XIX ст. дозволяли людині, що бажала стати священнослужителем, не мати відповідної «спеціальної» духовної освіти в умовах існування виборності священика громадою парафіян. Наказ Святійшого Синоду 1808 р. значною мірою змінив цю ситуацію. Подальша політика Синоду була спрямована на стимулювання священнослужителів віддавати своїх синів до відповідних освітніх закладів. Дослідження окремих повсякденних практик та стратегій поведінки в родині священика дозволяє встановити, наскільки новації Синоду втілювалися в життя і були практично реалізовані впродовж XIX – початку XX ст.

Протягом початку XIX ст. відбулось остаточне оформлення станових прав та привілеїв духовенства. Духовний стан, згідно зі соціальною ієрархією Російської імперії, займав становище другого привілейованого прошарку після дворянства. На парафіяльне духовенство покладалися важливі соціальні функції, і воно мало виконувати специфічну роль у суспільстві. В уяві імперської влади та Синоду духовенство мало бути продуктивним важелем контролю своїх парафіян. Православні батюшки мали не лише дбати про «духовне здоров'я» своїх вірян, а й фіксувати їхнє народження, укладання шлюбу, смерть та сповідь у відповідних документах і надсилати до місцевих консисторій. У зв'язку зі збільшенням рівня бюрократизації системи церковнопарафіяльного обліку від духовенства вимагався щоразу більший рівень освіченості. Важливим також було проникнення західних нігілістичних ідей до суспільства Російської імперії, прихильники яких, починаючи від середини XIX ст., всіляко критикували духовенство за їхню недолугість та необізнаність. Однак чи

реагували на це представники духовного стану на ці проблеми і чи мали взагалі змогу реагувати?

У 1808 р. наказ Святійшого Синоду викликав неоднозначну реакцію в середовищі парафіяльних священників. У родині парафіяльного духовенства можна виділити дві основні стратегії поведінки щодо освіти синів. Перша була спрямована на виконання наказу Синоду, і батьки докладали будь-яких зусиль, аби забезпечити належну освіту своїм синам. Друга ж стратегія полягала у фактичному саботуванні розпоряджень Синоду і місцевої єпархіальної влади й інколи доводила до повної обструкції в деяких парафіях. Відмова віддавати сина на навчання до духовного училища диктувалася обмеженістю родинного бюджету.

Протягом усього «довгого ХІХ століття» не існувало чітких механізмів реалізації матеріального забезпечення родин парафіяльного провінційного духовенства. Матеріальне забезпечення сільського парафіяльного духовенства було незадовільним. Водночас, як уже зазначалося в попередньому розділі, одним з основних джерел доходів родини священника був земельний наділ. За таких умов всі члени родини священника мали працювати на земельному наділі і по господарству. Змалку сини священника доглядали худобу та допомагали матері по господарству, починаючи з певного віку вони могли, прислужувати в церкві, допомагаючи батькові. У зв'язку з цим до консисторії надходили прохання з боку батьків-священників постановити своїх синів на місце паламарів чи співців у церкву при собі. Це давало можливість не поділяти $\frac{1}{4}$ сплати за обряди з іншими – «чужими» – представниками причту, що забезпечувало додатковий дохід.

Освіта сина священника розпочиналася вдома із заучування Закону Божого, Псалтиря та основ грамоти та арифметики. Прислужуючи

батькові у церкві, сини священика змалку долучалися до проведення церковних таїнств і пізнавали духовний поступ через практику, наслідуючи вчинкам і діям своїх батьків, при цьому допомагаючи їм. Віддаючи сина на навчання до духовного училища, родина священика таким чином втрачала «додаткові робочі руки» і, звісно, частину доходів. Натомість у родинному бюджеті з'являлися нові витрати.

Така ситуація ставала приводом до обструкції наказів Синоду. Батьки-священики вдавалися до різноманітних практик, щоб залишити синів при собі у першій половині XIX ст. Так, наприклад подавалися прохання до консисторії залишити при собі сина через його хвороби, які могли стати на заваді навчанню. Благочинні округів мали об'їжджати раз на рік церкви свого округу та перевіряти рівень освіти дітей священнослужителів. У випадку незадовільного рівня освіченості батьки мали відповідати перед місцевим архієреєм. Хвороби так само були поширеним аргументом у поясненні незадовільного рівня освіти сина священика. Наприклад, священик Харківської єпархії пояснював недолугість свого сина тим, що той «постійно хворий на живіт, через це й дурень» [302, с. 145]. Іншою практикою було укладання ранніх шлюбів, що також ставало приводом для того, щоб не віддавати сина до училища. «Уже одружений, хоча й без відома духовного начальства» [302, с. 146], – писав інший священик Харківської єпархії. Матеріали фонду Духовної консисторії Харківської області містять чимало тенденційних справ, щодо розгляду благочинним причин, через які сини священика, що досягли віку 14-16 років, ніде на той момент не навчалися і не мали ніякої освіти, окрім примарної домашньої. Так, у 1808 р. благочинний Олексій (Лебединський) інформував Зміївське духовне правління, що священик села Барки о. Яків (Федоров) «замало старанності приділяє: син його Павло 12 років учить лише в Псалтирі 7 кафізму, Володимир 10 років лише почав Часослову навчатися

вранішньому шестипсаломію». Батька-священика за невиконання вимог Святішого Синоду та розпоряджень архієпископа було покарано штрафом, а його сина відправлено на місяць до сирітського будинку при Харківському колегіумі [302, с. 146].

Існували випадки, коли батьки витрачали весь свій статок на освіту дітей. Яскравим прикладом такої ситуації є епізод з життя священика міста Слов'янська Георгія Євтуховського, який завинив 400 рублів боргу, навчаючи своїх дітей у різних навчальних закладах. Для того щоб повернути борги, священик звернувся за допомогою до самого імператора Олександра I. За вимогою обер-прокурора Святішого Синоду князя Голіцина, архієпископ Харківський Христофор підтвердив, що дійсно в згаданого священика було троє дітей, старший знаходився при російському посольстві в Англії і був півчим, другий закінчував курс медично-хірургічної академії, а третій навчався в Харківському університеті. Окрім трьох синів, у отця Георгія було ще дві доньки, які проживали з ним вдома. Як зазначав у своїй записці архієпископ Христофор, у священика був свій дім, однак доходи він мав досить невеликі. Розглянувши прохання отця Георгія Євтуховського, Олександр I наказав обер-прокурору Голіцину видати єдиноразову допомогу цьому священику в розмірі 200 рублів, щоб той зміг віддати борг [302, с. 140]. Звісно, що історія священика з міста Слов'янськ є лише примітним винятком у загальній картині священицького виховання своїх дітей.

Як зазначав дослідник XIX ст. М. Лащенко [302, с. 150], початкову освіту діти священиків здобували в домашніх умовах від свого батька. Очевидно, що парафіяльному священику, який часто отримував додатковий заробіток від навчання дітей своїх парафіян, не складало особливих труднощів навчити власну дитину основам азбуки,

читанню часослова та псалтиря. Саме з цього, як правило, починалася початкова домашня освіта для дітей священника. Однак варто зауважити, що для доньок священника вона цим і закінчувалася. Уміння писати не вважалося для доньки священника важливим. У родинях парафіяльного духовенства головну увагу вихованню доньки приділяла, насамперед, мати, що сама часто була неписьменною. Мати навчала доньку шити, прясти, ткати, поратися на городі, готувати їжу – всьому, що було необхідно в подальшому подружньому житті. Синів же, навпаки, головним чином виховував і навчав батько. Інколи священники, якщо була така можливість, відправляли своїх синів до нотної школи, навчатися церковному співу та нотній грамоті. Варто зауважити, що сини священників від самого малку були тісно пов'язані з виконанням духовних обрядів, бо часто прислужували своєму батькові в церкві.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з тим, що був виданий наказ про обов'язкове заміщення вакантних парафіяльних місць лише особами, що пройшли повний курс Духовної семінарії, ця тенденція зникає, оскільки батькам-священникам не залишилося можливості передавати своє парафіяльне місце синам, чи влаштувати на інше вигідне місце синів без освіти. Освіта в другій половині XIX ст. стала сприйматися як мінімальний допустимий критерій для заміщення вакантних місць у причті.

Щодо заміщення вакантних місць у причті протягом XIX ст. просліджувалося кілька практик, а саме: наслідування сином парафії свого батька-священника, а також наслідування зятем-священником парафії свого тестя шляхом укладання шлюбу з його донькою. До консисторії священником подавалося прохання про передачу священницького місця в причті його сину. Корпус цих джерел має високий ступінь інформативності, оскільки в таких «проханнях» вибір

наступника розлого обґрунтовувався. Ще починаючи з 20-х рр. XIX ст., стало першочерговим наводити відомості про освіту претендента; другим пунктом, на якому наголошувалося в документі, було те, що претендент уже кілька років прислужував у цій церкві і що родина священика уже кілька поколінь служить у цій парафії і ніколи не мала нарікань від своїх парафіян. Розгляд таких прохань займав певний час. Існували ситуації, коли на місце священика претендували син священика та місцевий паламар чи стороння особа, що призначалася консисторією. У таких випадках виникав певний конфлікт і проблема вибору в єпархіального керівництва. Однак у більшості ситуацій під час передачі священицького місця керівництво виступало на боці сина священика, якщо він відповідав необхідним критеріям освіти.

Важливу роль у механізмі передачі священицької посади відігравали віряни, особливо на початку XIX ст. Зважаючи на це, претендент, що не був пов'язаний з місцевою селянською общиною і був не знайомий з нею не мав шансів. Більше того, у певних ситуація віряни могли подати своє прохання до консисторії, у якому наголошували, що воліли б бачити на священницькому місці саме сина колишнього священика, аніж незнайомця. При цьому, що характерно, сам син священика міг і поступатися в ступені здобутої освіти «надісланому» консисторією претенденту. Таку проблему консисторія вирішувала залежно від чисельності та територіального розміщення конкретної парафії. У сільських причтах на недоліки в освіті священницького сина могли і закрити очі, проте у парафіях повітових міст та великих за чисельністю громад віруючих більші шанси мав пошукач з кращою освітою.

Досить значний відсоток дітей парафіяльного духівництва Харківської єпархії здобували освіту у вищих навчальних закладах, і

після реформ Олександра II отримали змогу зробити кар'єру на світських посадах. Про це свідчить той факт, що багато з них знаходилося на таких посадах, які потребували університетської підготовки, як наприклад, лікар.

Відомо, що в перше десятиліття відсоток студентів, вихідців з духівництва, які навчалися в Харківському університеті, був надзвичайно високим (у 1805 р. – 49%, у 1809 р. – 26%). Із роками цей відсоток зменшився. Однак цікаво, що протягом XIX ст. у Харківському університеті працювало чимало вихідців із родин парафіяльних священиків Харківської єпархії. Одним із перших в цьому ряду можна назвати вихідця родини священика м. Лебедин, що став ректором Харківського університету, В. Я. Джунковського. На історико-філологічному факультеті, наприклад, викладали професори М. М. Протопопов, Д. С. Борзенков, П. І. Сокальський [281, с. 118]. Окрім них майже всі професори кафедр богослов'я та історії церкви вийшли з родин священиків Харківської єпархії. Родини священиків дали професорів не тільки для історико-філологічного факультету. Серед видатних вчених Харківського університету, вихідців із родин парафіяльних священиків, – засновник вітчизняної психіатрії П. О. Бутковський, ім'я якого сьогодні повертається із забуття. Родини священиків Харківської єпархії дали також відомих українських письменників В. Александрова, П. Кореницького.

Варто відзначити, що освітні стратегії в родині парафіяльного духовенства були доволі сталими перед змінами ззовні. У другій половині XIX ст., незважаючи на те, що розпорядження про обов'язкове заміщення вакантних парафіяльних місць лише особами, що пройшли повний курс Духовної семінарії, на той момент давно набуло сили, значна кількість священиків отримували сан без повної семінарської

освіти. Показовими є матеріали освітніх цензів осіб, які були висвячені в сан священника в період із 1906 р. до 1912 р., що надсилалися консисторією до Синоду. Зокрема, у Харківській єпархії в 1906 р. сан священника отримало 37 осіб, з них 15 осіб узагалі не отримали духовної освіти [216]. У 1912 р. ситуація з рівнем освіти не змінилася суттєво. Із 28 священників лише 10 закінчили семінарію і ще 1 – духовну академію. Загальні цифри в освітніх цензах вказують на те, що в період із 1906 р. до 1912 р. зі 224 висвячених в сан священників 101 священник взагалі не отримав духовної освіти [216]. Важливим є зауваження сучасного дослідника Б. Миронова щодо того, що на початку ХХ ст. лише близько 4% представників діючого духовенства не належали до нього за походженням [330, с. 112]. Ці тези свідчать на користь того, що реформи Олександра II та процеси соціальної модернізації досить поверхово торкнулися середовища священнослужителів протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Однак це не означає, що близько половини представників парафіяльного духовенства Харківської єпархії на початку ХХ ст. була нетямущою. Аналізуючи проблеми освіти духовенства, необхідно чітко розмежовувати поняття «рівень освіти» й «освіченість». Показником формального рівня освіти парафіяльних священнослужителів є відомості про те, який клас семінарії закінчив батюшка і чи навчався він узагалі у відповідних навчальних закладах. Поняття «освіченість» є більш широким і означає поведінку людини в суспільстві, її обізнаність поза межами своєї конкретної діяльності і бажання розширити свої знання в процесі життя. Ураховуючи роль православного священнослужителя, який мав одночасно знати церковний канон, порядок ведення служб, заповнення метричних книг, церковного діловодства і давати душпастирські настанови своїм вірнам, а інколи й конкретні поради з різноманітних життєвих сфер, важко собі уявити священника без

відповідної життєвої мудрості. Окрім цього, наприкінці XIX – на початку XX ст. церковним керівництвом було створено умови для розвитку самоосвіти духовенства через мережу бібліотек та духовних журналів.

Окремої уваги заслуговує ставлення до жіночої освіти в родині священика. У першій половині XIX ст. дівчат у родині священика майже не навчали. Освіта доньок священиків була лише домашньою і залежала від рівня освіти та освіченості матушок. Освітні стратегії в родині священика розвивалися відповідно до гендерних ролей. З 6–7-річного віку хлопчики підпадали під батьківську науку і могли навіть прислужувати в церкві. Дівчата так і залишалися під пильним оком матері, допомагаючи в господарстві. Тож для доньок священика важливим було набуття практичних навичок ведення домашнього господарства та засвоєння певних жіночих цнот, що вважалися необхідними для жінки того часу. Доньку в родині священика матушка готувала до майбутнього подружнього життя, тож молоду дівчину навчали скромності, хазяйновитості, заощадливості, щоб вона була привабливою парою для молодого семінариста, який би бажав одружитися на ній.

Ситуація щодо освіти доньок священика змінилася в другій половині XIX ст. з появою єпархіальних жіночих училищ. Зокрема, у 1861 р. з'явилося Харківське єпархіальне училище для дівчат духовного звання. Ідеї емансипації жінки, що проникають до суспільства Російської імперії в середині XIX ст. на тлі соціальної модернізації, створили умови для появи нових освітніх стратегій у родині духовенства щодо їхніх доньок. Здобувши освіту в єпархіальному училищі, донька священика отримувала можливість власноруч забезпечувати себе, працюючи вчителькою в початкових школах, які з'являються в

результаті освітньої реформи 1863 р. у Російській імперії. Однак через недостатню кількість джерел наразі досить проблематично вирахувати чисельність доньок священників, які отримували освіту в єпархіальних училищах, і встановити, наскільки зазначена стратегія була поширена.

Основні етапи родинного життя, як-от: пошук пари, укладання шлюбу, освіта дітей, пошук парафіяльного місця для синів тощо – відбувалися за встановленими століттями стратегіями поведінки. У середовищі духовенства сформувалися стратегії та тактики поведінки як відповіді на виклики часу, що поставали перед родиною. Можна констатувати, що протягом ХІХ ст. шлюбні стратегії майже не змінилися, так само, як і практика займання вакантних парафіяльних місць. Незважаючи на намагання єпархіальної влади нівелювати практику наслідування парафій у родинах духовенства, шлюби молодих семінаристів продовжували укладатися відповідно до параметрів парафії, де служить батько нареченої, та кількості вірян у ній. Проте шлюби священницьких синів на дівчатах з інших станів у другій половині ХІХ ст. не були поширеним явищем, якщо ці сини планували продовжити духовний поступ своїх батьків. Важливою зміною в середині ХІХ ст. на тлі соціальної модернізації стала можливість для поповичів переходити на світську службу. Зважаючи на значну кількість дітей у родинах священника, молодші сини часто обирали світську кар'єру і сформували окремий прошарок інтелігенції в Російській імперії.

Освітні стратегії в родині священника спрямовувалися на навчання синів, отримання ними практичних навичок богослужіння з ранніх літ. Навчання ж синів у спеціальних духовних закладах залежало від родинного бюджету. У випадках нестачі коштів чи багатодітності родини батьки-священники намагалися утримати синів при собі і таким

чином захистити родину від додаткових витрат, а також забезпечити сину місце священно- чи церковнослужителя в парафії.

3.2. Дозвілля та девіантна поведінка у родині парафіяльного духовенства

До сьогодні дозвілля в родині парафіяльного священика як окремий аспект наукового дослідження не розглядалося. Вивчення дозвілля вимагає виокремлення категоріального апарату цього явища. Варто зауважити, що окремого універсального визначення поняття «дозвілля» ученими не сформульовано. Залежно від специфіки дослідження до поняття «дозвілля» виділяють кілька підходів. По-перше, його розуміють як період часу, діяльності, стану інтелекту, у якому вибір є домінантною рисою; у цьому сенсі дозвілля є формою вільного часу для особистості, простором для розвитку її здібностей, умінь і набуття навичок. По-друге, дозвілля розглядається як протилежне роботі заняття, тобто це будь-який неробочий час або той, що лишається після роботи. По-третє, це поняття тлумачиться як суб'єктивне явище, при застосуванні якого, наголос робиться на якісних параметрах поняття, коли значна роль відводиться не стільки кількісним характеристикам (наприклад, кількість вільного часу), скільки особистісному сприйняттю дозвілля і його ролі, яка формується, зокрема, під впливом віросповідання й інших соціально-значущих рис; саме у цьому контексті слід розглядати дозвілля, яке може здійснюватися в будь-який час і визначатися характеристиками індивідуума та особливостями його світосприйняття [335, с. 132]. Таким чином, поняття «дозвілля» розглядають у дихотомії робочий / неробочий час з відповідною діяльністю індивіда.

Досліджуючи дозвілля в родині духовенства, маємо зауважити, що священнослужителі, на відміну від робітників дургої половини XIX – XX ст., не мали чітко окреслених показників «робочого» та «неробочого» / вільного часу. Саме поняття «вільного часу» в сучасному розумінні стало породженням індустріальної епохи. У традиційному суспільстві час не був поділений на вільний та робочий: працювали стільки, скільки було треба [335, с. 137]. Починаючи з кінця XIX ст., коли швидко почала розвиватися промисловість, розросталися міста за рахунок мігрантів із села, спосіб життя людей почав змінюватися докорінно. Працюючи на виробництві, люди усвідомлювали нове для них явище – вільний час. Робочий день мав чітко визначений початок і кінець, і після необхідних домашніх справ та задоволення фізіологічних потреб залишався нічим не зайнятий час. У вітчизняній науковій літературі для аналізу феномену вільного часу використовується діяльнісний підхід. Це означає, що «вільний час» та «дозвілля» є синонімами в тому випадку, якщо вони виступають як часові категорії. Але з точки зору діяльнісного підходу, дозвілля – це тільки один із структурних елементів вільного часу, другою складовою якого є так звана піднесена діяльність [308, с. 110]. До дозвільної діяльності в XIX ст. можна віднести читання, відвідини театру, бібліотек, різноманітні ігри, прогулянки тощо. Піднесена діяльність – це, насамперед, підвищення свого освітнього рівня (самоосвіта), науково-технічна творчість, самодіяльність, громадська робота тощо. В окрему групу можна виділити спілкування у сфері вільного часу: адже це був найпоширеніший вид занять, який міг супроводжувати й інші вже зазначені види.

Слід зауважити, що однозначного визначення поняття «культура вільного часу» немає. Сучасний дослідник Г. Орлов зауважив, що культура вільного часу визначається характером його використання

для задоволення духовних запитів людини, для її всебічного розвитку [345, с. 43]. Інший сучасний дослідник, український соціолог В. Піча, також акцентує свою увагу на тому, що чим більше елементів містить структура дозвілля вільного часу в цілому, чим розмаїтішою є діяльність людини, тим змістовнішим і багатшим є її життя [358, с. 40]. Підсумовуючи розвідки сучасних теоретиків «дозвіллезнавства», можна виокремити два види діяльності під час дозвілля, а саме: «споживання культурних цінностей» та їх створення під час так званої «піднесеної діяльності».

Дослідниця Т. Нельга намагається дати визначення культурі вільного часу як сукупності видів діяльності людини у вільний час, які характеризуються певними пропорціями, зв'язками між ними та ритмом, ставленням людини до цієї діяльності, яка передбачає гармонійне поєднання відпочинку, споживання культурних цінностей та їх створення на основі вільного вибору людини [335, с. 139]. Важливим є таке зауваження дослідниці: чим більш творчою буде діяльність людини у вільний час, тим вищим буде рівень її культури.

Зважаючи на такі аспекти дозвілля чи культури вільного часу, варто зауважити, що деякі з них досить важко використовувати щодо православних парафіяльних священнослужителів. Іншою проблемою під час дослідження дозвілля в родині парафіяльного духовенства є відчутна нестача джерел особового походження, які б могли розкрити структуру проведення вільного часу в родині священника зсередини. На жаль, у середовищі духовенства Харківської єпархії не існувало сталої традиції ведення щоденників чи записування своїх мемуарів. Проте існує можливість реконструкції певні механізми проведення дозвілля духовенством Харківської єпархії на основі аналізу церковного періодики та діловодної документації Харківської духовної консисторії.

Духовні особи самі подекуди порушували питання проведення вільного часу в своєму повсякденному житті. «Робочий» та «вільний» час у житті священника не був чітко регламентований, а зважаючи на повчальні слова православних ієрархів до духовенства, можна взагалі зробити висновок, що священник не мав права на вільний час, оскільки все життя мав нести високу духовну місію. «Ми повинні стати всілякою добродією силою, учительською, словом та ділом просуваючись до чесноти, ведучи до неї людей Господніх», – звертався архієпископ Макарій зі своїм повчальним словом до духовенства. Про це ж говорить і Святе Писання: «Будьте бездоганні, як Отець ваш Небесний!» [270, с. 555].

Самі священники відзначали важливість часу, який можна було б провести у відпочинку для власного тіла й душі. «Рідко залишається хвилина, вільна від постійної духовної служби» [61, с. 578], – писав священник Микола Аммосов. Життя священника постійно концентрувалося навколо парафіян, його могли підняти серед ночі й покликати на сповідь до помираючого чи тяжко хворого. Миряни завжди намагалися нав'язати свою волю священнику в часі, коли їм було зручніше відправляти ті чи ті обряди. Так, харківський публіцист М. Сафронов зазначав, що священник мав постійно улещувати своїх заможних парафіян, а тим більше поміщиків, від яких значною мірою залежало матеріальне становище родини священника. Якщо ж священник відмовлявся вінчати чи відправити похорон у потрібний для мирян час, він наражався на небезпеку викликати обурення з боку своєї пастви, що інколи могло призводити до тяжких покарань і навіть до втрати парафії [168, с. 322].

Поступаючись своїм парафіянам, священники були змушені навіть порушувати правила та норми, прописані духовними законами. У своїх

статтях автори, представники духовенства, досить часто наводили такі приклади. Зокрема, в жовтні-листопаді, коли після жнив, зазвичай, справляли на селі весілля, священикам іноді доводилося вінчати одночасно одразу дві подружні пари, оскільки жодна з них не бажала поступитися. Іноді така вимога була продиктована примхливою волею поміщика, що мав давати дозвіл на одруження своїх селян. На Слобожанщині на межі XVIII – XIX ст. існував цікавий звичай хрестити новонароджене немовля не в храмі, як зазначалося духовними законами [202, с. 21], а у будинку священика. У XIX ст. автори духовної періодики Харквова у своїх розвідках звертали увагу на примітну особливість, що священне таїнство мало відбуватися навіть не в найкращій кімнаті священика, а на кухні, що аж ні як не підтримувало почуття благоговіння до великого таїнства серед народу. Інший звичай, що існував у сільських парафіях, зокрема Харківської єпархії, стосувався такого важливого таїнства для мирян, як сповідь. У деяких парафіях, як зазначають свідки тих часів, священики сповідували парафіян «огулом», тобто разом декількох людей. Цей звичай згодом відобразився в зневажливій приказці – «Возити попа в решеті» [198, с. 18]. Великою образою для парафіян була відмова священика справляти похорон одразу після смерті покійного. Священик мав чекати три дні, доки душа покійного не «попрощається» зі своїми близькими і будуть прочитані над покійним усі необхідні молитви, згідно з наказом Святейшого Синоду від 16 червня 1812 р. [86, с. 195].

Тож, священик у своєму повсякденному житті мав бути завжди готовим до того, що його могли підняти серед ночі, покликати справляти духовні обряди. Розподіл на вільний та робочий час був дуже формальним. Навіть у своїй власній оселі, наодинці із самим собою священик не міг полишити своєї духовної місії. З одного боку, це досить логічно, оскільки священики несли тяжкий хрест духовних отців, однак,

з другого боку, вони самі були звичайними живими людьми, яким необхідний був час для відпочинку. У численних статтях духовні особи наголошували на важливому психологічному аспекті свого становища. Перебуваючи серед неписьменного, темного селянства, сільські пастирі, у певному розумінні, були одинаками, їм було важко знайти для себе цікавого співрозмовника і тим самим, що називається, відвести душу. «Не зайвою була б можливість поділитися своїми думками, провести хоча б зрідка, годину-другу за бесідою з людьми, що можуть розуміти ті речі, що цікавлять бодай трохи освічену людину», – писав у своїх подорожніх замітках священник із Харківської єпархії Микола Аммосов [61, с. 584]. Коментуючи цю проблему, світські автори закидали, мовляв, яке може бути задоволення для сільського священника від суспільного життя? Чи може він бути обтяжений нудьгою? Йому ледь вистачає часу на виконання усіх треб, ніколи тужити. А якщо й видалась вільна хвилина, то нехай читають! [61, с. 585]

Дійсно, важливою частиною дозвілля священнослужителів було читання. Яскравою ілюстрацією до популярності такого способу проведення вільного часу серед харківського парафіяльного духовенства є відкриття бібліотеки парафіяльних харківських церков у 1862 р. Зачинателем цієї просвітительської справи був Харківський архієпископ Макарій, який після відвідин Київської єпархії, де подібні бібліотеки були відкриті навіть у дрібних повітах, запропонував харківському духовенству відкрити «загальну бібліотеку для читання та для міських церков» [67, с. 249]. Бібліотека мала містити всі духовні журнали, які видавалися на той час (а їх всередині XIX ст. уже була значна кількість), а також найкращі книжки духовного змісту.

5 грудня 1862 р. архієпископу Макарію була подана доповідна записка, у якій детально обґрунтовувалась необхідність створення

бібліотеки духовної літератури для парафіяльного духовенства. Так, у записці зазначалося, що лише деякі священнослужителі парафіяльних церков Харкова мають можливість виписувати собі один, два чи навіть три духовні журнали. Натомість, переважна більшість парафіяльного духовенства не мають змоги придбати бодай один екземпляр доброї книги духовного змісту. Однак бажання читати в них є, і кожний священнослужитель радий був провести вільний час, читаючи корисну книгу. Проблема недоступності літератури духовного змісту поглиблювалася і тим, що священнослужителі, які все ж таки виписували таку літературу, не надто поспішали нею ділитися зі своїми братами, матеріально менш забезпеченими. Як зазначав редактор «Духовного вісника» протоієрей Володимир Добротворський, не всякий хотів дати почитати книгу приватній особі, оскільки боявся, що ця книга пропаде [66, с. 185].

Варто зауважити, що відкрити бібліотеку при сільських парафіяльних церквах власноруч бідне духовенство не мало можливості, а основні кошти на потреби парафії концентрувалися в руках церковного старости. Головні витрати з «церковної кружки», зазвичай, за прямим клопотанням церковного старости, йшли на підтримку зовнішнього та внутрішнього облаштування храму – підтримки його благоліпства. На виписування духовних журналів та книг коштів, як правило, не вистачало, а якщо певні кошти й залишалися, то церковний староста не вважав за потрібне витратити їх на душпастирське читання.

У зв'язку з цим у Харківській єпархії гостро відчувалася потреба облаштування «Загальної бібліотеки для читання парафіяльних церков міста Харкова». Цією бібліотекою мали користуватися не лише священнослужителі, тобто парафіяльні священники, а й церковнослужителі. Особливо це стосувалося дияконів, що обіймали

причетницькі посади в церквах, а також священиків, що, закінчивши курс семінарії, досить довго проживали в Харкові в очікуванні вакансії на священицьку кафедру десь у єпархії; щоб колишні вихованці семінарії використовували цей час з користю, у пізнаванні духовної мудрості та покращенні своїх пастирських знань, а не вдавалися до непристойних справ, як картярство чи пиятика, і не піддавалися спокусам губернського міста. Могли користуватися цією бібліотекою і миряни, що цікавилися духовною літературою. Бібліотека мала забезпечити духовенство та набожних мирян усім спектром духовних журналів, що видавалися на той час, книжками духовного змісту, а також іншою «корисною та повчальною літературою», як зазначалося в доповідній записці митрополиту Макарію .

Важливим аспектом цього питання є те, що за основу ідеї відкриття бібліотеки для читання парафіяльних церков Харкова як зразок бралися московські бібліотеки для духовенства, що на той час були досить значними, а не згадувані на початку бібліотеки Київської єпархії. Беручи за зразок Єпархіальну московську бібліотеку, харківська єпархіальна влада намагалася зібрати якомога більше пожертвувань на утримання бібліотеки як від найвищих осіб духовного призначення, так і від великих монастирів та їх настоятелів.

10 грудня 1862 р. митрополит Макарій благословив відкриття бібліотеки в приміщенні будинку консисторії, як зазначив «Духовный вестник»: «...в кімнаті світлій та зручній.» [66, с. 184]. У цій бібліотеці священики мали змогу читати не лише духовні журнали та душпастирську літературу, а й світські видання, такі як: «День», «Вестник Юго-Западной и Западной России» та «Русское слово». Священик мав змогу отримати для читання книгу, що була в бібліотеці, під розписку, терміни повернення не встановлювалися. Однак

зазначалося, що в разі втрати книги особою, що взяла її під розписку, благочинний міських церков має вжити заходів з її розшуків або ж відшкодувати її втрату.

Окрім читання духовної та світської літератури, якщо, звісно, була така можливість, священнослужителі Харківської єпархії мали досить мало засобів урізноманітнення свого дозвілля. Проблемі проведення священником вільного часу єпархіальна влада та духовна журналістика приділяли мало уваги. «Чим урізноманітниться життя сільського священника? Де він знайде свій спокій та відпочинок?» [61, с. 590], – такі запитання ставили поодинокі автори статей духовних видань і самі намагалися на них відповісти. Однак відповіді ці були банальними та безрадісними: два-три рази на рік відвідини отця благочинного – ось і все, що могли запропонувати собі сільські священники Російської імперії, зокрема й Харківської єпархії, у середині XIX ст.

Помітним явищем у дозвіллі сільського священника було садівництво. Священники, що мали власний будинок, заводили невеличкий садок або ж підтримували старий, якщо він дістався в спадок від колишнього власника садиби. Деякі священники навіть обсаджували садами землі навколо храму і на своєму земельному наділі. Садівництво серед духовенства XIX ст. було дуже популярним і розглядалося саме як естетичне задоволення, «джерело насолоди, одна з благородніших розваг, що могла освіжати духовні сили священника» [162, с. 84]. Однак, садівництво можна розглядати ще й з матеріальної точки зору, завдяки такому саду, родина священника могла споживати різноманітні фрукти та ягоди, виготовляти корисні для здоров'я напої, а також домашні наливки: вишнівку, слив'янку, тернівку, що заміняли священнику на святах вино чи монастирський кагор, що були досить дорогими на тогочасних ринках. Мистецтво домашнього приготування

таких напоїв у родинах священників було доведено до такого рівня, що харківський публіцист Євген Топчій у замітці до газети «Південний край» у 1883 р. відмічав, що домашні наливки не поступалися за смаком так званим «тонким винам», дорогим та недоступним для кишені як священника, так і простого мирянина [208].

Іншою відрадою священника була пасіка. Сад священника був дуже зручним місцем для пасіки. Філарет Гумілевський у своєму історико-статистичному описі відмічає, що в Малоросії існували не лише священницькі пасіки, а й церковні, що забезпечували парафіяльну церкву воском, патокою та іншими корисними в церковному побуті речами [196, с. 88]. Як зазначає М. Лащенко, духовенство Малоросії було головним чинником розвитку бджільництва, і саме завдяки цьому бджільництво і пасічництво набуло популярності серед простих селян.

Варто зауважити, що власне християнська етика, яка панувала серед духовних осіб, не передбачала банального використання вільного часу, тобто пасивного споживання. Самі священники зазначали, що вони не відмовляються від того, що Бог створив людей для радості в теперішньому житті, однак людина не може досягнути в земному світі абсолютного блаженства, тому не повинна повністю жити мирським, а намагатися жити освяченим, очищеним життям благодаті Господньої [61, с. 582].

Незважаючи на власне дозвілля, парафіяльний священник мав опікуватися, щоб дозвілля місцевих парафіян не довело їх до гріха. Цікавим у цьому аспекті є проповіді та повчальні статті священнослужителів Харківської єпархії про негативний вплив картярства. У XIX ст. у суспільстві Російської імперії стали дуже популярними різні види карткових ігор. Картярство могли собі дозволити представники будь-яких соціальних станів, воно було

поширене як серед заможного дворянства і купецтва, так і серед простих обивателів і селян. Харківський священник Микола Лащенко у своїй статті в журналі «Духовный вестник» згадував: «Несила знаходитися в такому оточенні, якщо ви людина неграюча, ви будете немов у пустелі, і вам нічого не залишиться, як дивитись через плече на карти того, хто грає» [115, с. 118]. Священник не знав, як йому бути. З одного боку, зізнавався він, запрошення поважного парафіянина розділити сімейне свято, а з друго – обтяжлива порожнеча, нудьга і впевнене переконання: він тут зайвий [115, с. 119]. Варто розуміти, що гра в карти була забороненою для духовенства згідно з церковними законами.

Таким чином, дозвілля в родині парафіяльного священника Харківської єпархії було вкрай невибагливим. Повсякденне життя священнослужителя не було регламентованим, тож чітко виокремити вільний та робочий час фактично неможливо. Якщо говорити про час, вільний від церковних обов'язків, то священник проводив його за читанням, роботою на своєму земельному наділі, в спілкуванні зі своїми парафіянами та відвідинами своїх близьких та друзів. Лише поодинокі представники духовного стану займалися так званою «піднесеною діяльністю», писали спогади, власні розвідки до місцевих журналів та займалися громадською діяльністю. По-перше, це свідчить про виняткову зайнятість священника й не регламентованість у часових проміжках його духовних обов'язків. По-друге, така ситуація є свідченням низького рівня матеріального забезпечення, оскільки весь інший від служіння час священник мав шукати додаткові джерела поповнення родинного бюджету. По-третє, той факт, що духовенство Харківської єпархії залишило незначну кількість спогадів та щоденників, вказує на відсутність такої традиції в середовищі духовенства та на низький рівень самосвідомості.

Зважаючи на те, що культура вільного часу лише формується протягом другої половини XIX – початку XX ст., модерні форми дозвілля в середовищі харківського парафіяльного духовенства мали поодинокі місце. Важливим фактором був і тісний контакт родини священника з парафіянами, що спричиняв обставини для спільного проведення дозвілля.

Аналізуючи деякі аспекти дозвілля, необхідно вказати на вкрай важливу рису в культурі вільного часу священнослужителів та їх родин. Деякі види діяльності в повсякденному житті священнослужителів XIX ст. знаходилися на межі між дозвіллям та девіацією. Поняття «девіантність» у нашому дослідженні розглядається як незвичайне, але стало відхилення від норми, комплекс дій, людської діяльності, поведінки або мислення, що є нетиповим для загальної популяції [248, с. 10]. Девіантна поведінка – це дії, які не відповідають офіційно встановленим нормам моралі, поведінки у суспільстві або локальній групі.

Сучасний дослідник девіантної поведінки неодмінно зіштовхується з проблемою інтерпретації цих явищ у дихотомії «норма / відхилення від норми». У нашому випадку поняття «норми» поведінки в повсякденному житті слід розуміти як встановлені, загальноприйняті норми культури та моралі, що були покликані регулювати в суспільстві взаємовідносини між різними членами соціуму. Досліджуючи таке мінливе явище, як мораль та норми поведінки в суспільстві Російської імперії XIX ст., слід розуміти, що вони не були однорідними та абсолютними. Можна виокремити загальні, або «офіційні», та корпоративні норми поведінки. Цікавим з наукового погляду є дослідження взаємодіяння складових цих двох суспільних поведінкових парадигм у Російській імперії.

Парафіяльний священник, на якого покладалися функції певного взірця / канону в суспільному та особистому житті, знаходився в центрі громади, особливо в сільській місцевості, тож мав відповідати нормам як загальної суспільної моралі, так і корпоративним моральним кодексам духовенства і селянства одночасно. Таким чином, дослідження девіантної поведінки парафіяльного духовенства дає змогу встановити, у яких аспектах загальноприйняті норми моралі збігалися чи не збігалися з корпоративними в суспільстві Російської імперії. Яскравим прикладом для дослідження зазначеної проблеми є пристрась духовенства до вживання алкогольних напоїв у XIX – на початку XX ст.

З точки зору сучасної девіантології, поведінка розглядається як взаємовідносини особи з середовищем, що характеризуються індивідуальними особливостями та внутрішньою активністю цієї особи і має форму зовнішніх дій та вчинків [275, с. 4]. Поведінка людини є відображенням процесу її соціалізації та інтеграції в соціум. Соціалізація людини характеризує адаптацію до суспільного середовища з урахуванням індивідуальних особливостей [275, с. 6]. Аналізуючи девіантну поведінку парафіяльного духовенства Харківської єпархії у XIX ст., слід, насамперед, запитати, яка саме поведінка вважалася «нормальною», а яка – девіантною? Чіткої дефініції понять «нормальна» та «аномальна» поведінка й досі не визначено. «Нормальною» поведінкою є нормативно-ухвалена, загальноприйнята для більшості членів соціуму поведінка. Однак суспільство Російської імперії XIX ст. не було однорідним, поряд із загальноприйнятими нормами поведінки та етикету існували вузькі, корпоративні кодекси, які були актуальними для конкретних людських спільнот. Поведінка парафіяльного священника жорстко регламентувалася загальносуспільними нормами моралі, які транслиювалися світською та церковною владою, але сам священник, висвячуючись у сан та відправляючись до своєї парафії, мав зважати на

традиції та місцеві особливості своїх вірян. Таким чином, священник одночасно мав відповідати на виклики, поставлені перед ним владою, єпархіальною адміністрацією та місцевим суспільством.

Проблема зловживання алкогольними напоями в середовищі духовенства палко обговорювалася в періодиці тих часів. Учасники тієї дискусії одностайно стверджували, що священник вдається до пиятики через «не облаштованість побуту», «горюючи за своєю долею», «від тяжких духовних ран» [180, с. 351] та ін. Дійсно, як зазначає сучасна дослідниця Т. Леонтєва, постійні життєві турботи, невпевненість у майбутньому дуже часто викликали депресивний стан у священників, що призводив до тяжких побутових вад, найбільш поширеною з яких було пияцтво [311, с. 34]. Однак варто зауважити, що потяг до алкоголю виникав не лише через суб'єктивні, а й через об'єктивні причини, адже священник мав відповідати стереотипам повсякденних практик у селянській громаді. Показовим є діалог, вміщений у статті парафіяльного священнослужителя, надрукованій у духовному журналі початку ХХ ст.: «А хіба ти, батечку, не п'єш? – Ні, вина не п'ю. – Ну, у нас навчишся!» [180, с. 352].

Отримуючи призначення до парафії, священник мав інтегруватися в місцеве суспільство. Взаємовідносини між парафіянами та священником будувалися на «неписаних» правилах, що залежали від сформованих традицій у конкретній місцевості [284, с. 318]. Знайомство священника зі своїми парафіянами, а також переїзд його родини до нової оселі обов'язково, за традиціями селянської спільноти, мав супроводжуватися частуванням алкогольними напоями. Священник мав пригостити своїх парафіян, що виконувало роль налагодження соціальних зв'язків. Спільна трапеза мала консолідувальний характер між священником та вірянами. Селянський звичай очікувати та навіть вимагати частування

саме алкоголем сприймалася як само собою звичне явище. Це було механізмом інкорпорації священика до категорії «своїх» у селянській громаді. Якщо священик добре частував селян і випивав з ними, це характеризувало його як «доброго» та «чуйного» пастиря і, навпаки, якщо священик відмовлявся випивати, в очах селян це свідчило про його гордовитість. Якщо священик напивався вщент, то це не лише не засуджувалося, а навпаки, сприймалося з усією теплотою, парафіяни намагалися почесно провести священика додому. Показовими є матеріали слідств духовної консисторії Харківської єпархії щодо невідповідної поведінки священиків [1-38]. Під час допитів парафіян у таких випадках вони разом ставали на захист свого священика, стверджуючи, що «батюшка, хоча й випиває, але шкоди церковній службі від того нема» [14, арк.. 11], інколи навіть самі намагалися взяти на себе провину за поведінку священика, зазначаючи, що «самі йому наливаємо, через те він і п'є».

Водночас парафіяльне духовенство мало боротися з явищами зловживання алкоголю шляхом повчань та проповідей. Наслідки таких проповідей могли бути різними і самі парафіяни зазвичай не надто дослухалися до святих отців. Подібна ситуація була представлена на сторінках харківського журналу «Духовный вестник». Молодий пастир переповідав, як після повчання в церкві про необхідність тверезого життя парафіяни між собою говорили: «Чого це піп нас докоряє, ми не за його гроші п'ємо!» [143, с. 109]

Важливе місце в повсякденних службових практиках священика посідало справляння обрядів у будинках своїх парафіян. Хрещення, прийняття передсмертної сповіді, відспівування, окрім самої плати за виконання священиком цих обрядів, передбачали частування священика господарем зі спільним споживанням алкогольних напоїв. Така ситуація

була типовою, оскільки використання алкогольних напоїв у селянському середовищі вважалося однією зі складових сплати за працю. Однак, з точки зору церковних канонів, духовенству суворо заборонялося розпивати спиртні напої в оселях своїх парафіян. Віряни ж сприймали цю традицію навіть не як «сплату за службу», а як подяку. Показовим є те, що вірянин міг сперечатися за кожну копійку, щоб знизити оплату за обряд, але при цьому витратити до половини карбованця на частування священика спиртними напоями [320, с. 77].

Проте значній частині духовенства, яка намагалася зберегти свої високоморальні принципи, такі традиції були не до вподоби. Як зазначав харківський священик М. Родницький: «Я сам не п'ю горілки, частково через слабе здоров'я, частково через звичку, та жодного разу не розчарувався в цьому за для успіхів своєї пастирської служби» [162, с. 226]. Випивши з селянином, священик міг випросити зайвий ківш зерна чи зайву копійку грошей, та селянин на ранок сам же міг пожалкувати про це і потім різко засуджувати священика.

Часто парафіяни вкрай негативно ставилися до священиків, що були напідпитку під час проведення так званих обрядів переходу: хрестин, вінчання, відспівування. У таких випадках священиком могла оволодіти нечиста сила, яка могла через обряд передатися новонародженому або ж душа покійного не знайшла б потім дороги до раю. Узагалі селянське суспільство, яке зберігало традиційні вірування, що були адаптовані на православній релігійній основі, надавали велику роль особі та характеру священика, наділяючи його ледь не надприродними силами. Це знайшло своє відображення в прислів'ях та приказках, таких як: «Піп з богом говорить, а на чорта дивиться», «Святий та божий, на чорта похожий», «Святе місце порожнє не буде, коли і попа біс візьме», «Бий чорта – нехай буде попом», «Бійся попа, як

дідько ладану!», «Всюди коло церкви чорт каплицю ставить», «Говори, чорте, за попом», «Де піп стане, там трава в'яне», «Де поп, там не потрібен чорт», «Держись за гудзик: піп спереду йде!», «Не буде ярмарку, бо піп дорогу перейшов!» та ін. [224, 397].

Таким чином, пияцтво серед духовенства є точкою перетину двох поведінкових парадигм, що мали місце в суспільстві Російської імперії. З точки зору світської та церковної влади, а також загальноприйнятих норм поведінки, для священика було неприпустимим споживання алкоголю, а тим паче перебування в нетверезому стані перед своїми парафіянами. Більшість членів суспільства Російської імперії (переважно жителі міст) це положення вважала за обов'язкове, а його порушення всіляко засуджувала, сприймаючи це як девіацію. За таку провину церковною владою передбачалося суворе покарання з накладанням єпитимії та навіть засланням до монастиря на кілька місяців для «приборкання своєї пристрасті». Натомість, в очах парафіян, подібні факти жодним чином не сприймалися як провина й девіація, а, навпаки, необхідною нормою в повсякденному житті. Порушення встановлених правил парафіяльного співіснування в общині могло стати приводом відмовити священику в допомозі, ухиленні від деяких обрядів та ігноруванні особи священика на церковній службі.

Однак не завжди парафіяни ставали на захист свого священика. У деяких випадках вони, навпаки, були авторами скарг та ініціаторами зміщення священнослужителя з посади: «з причини розпусного його життя більш ніж п'яти років парафіяльним нашим священиком бачити його більше не маємо бажання» [9, арк.4]. Так, громада с. Нижнього Бишкина Зміївського повіту Покровської церкви в 1802 р. подала скаргу на свого священика з проханням до єпископа Слободсько-Українського Христофора звільнити їхнього священика. У своїй скарзі вони піддавали

нищівній критиці свого батюшку: «Від самого вступу (на священицьке місце) вправлявся в надмірній пиятиці, ...не міг сповідати хворого перед смертю, ...не міг виконувати літургію під час богослужіння...» [6, арк. 6]. У результаті розгляду скарги від парафіян цього священика було позбавлено сану, а на його місце було висвячено його сина. Таким чином, єпархіальне керівництво намагалося знайти компроміс і залишити для родини горе-батюшки джерело матеріального забезпечення. Сама ж процедура передачі священицького місця вказує на чітко закріплену традицію наслідування батьківських парафіяльних місць синами священика.

Так само парафіяни скаржилися на своїх духовних отців, якщо через надмірне споживання алкоголю порушувалися окремі світські та церковні закони. «Священик Васильківський нестриманим образом життя своїм, так здоров'я своє порушив, що від тремтіння рук священнослужіння з немалою небезпекою відправляє... і порушуючи свої обов'язки, вінчає не лише (*вірян*) чужих парафій, а й іншої єпархії», – стверджується в одній зі скарг парафіян Архангельської цекрви с. Михайлівки Валківського повіту, доповненій гнівним рапортом місцевого благочинного[15, Арк. 4].

Таким чином, у сфері відносин між вірянами та священиком, у ставленні вірян до споживання алкоголю духовною особою існувала тонка межа норми та девіації. В окремих випадках, як наприклад, під час святкування весіль чи після виконання обряду, випити зі священиком, навіть довести його до сп'яніння вважалося за норму. Так само парафіяни ставилися до відповідного стану священика під час хресних ходів та славлінь. Натомість, у випадках, коли священик мав проводити обряди, пов'язані з життєвим циклом людини, самим парафіянам нетверезість

священика видавалася неприпустимою катастрофою, що могла вплинути на подальшу долю учасників таїнства чи обряду.

У деяких випадках священики, що мали девіантну поведінку каралися менш суворо. Зокрема, за незадовільну поведінку їх могли відправити «на роботи» до Покровського монастиря, де вони б мали «вправлятися в приборканні своєї пристрасті» або оштрафувати такого батюшку. Поняття «штраф» у таких випадках сприймалося не як матеріальне відшкодування певних збитків на грошовій основі, а як певний акт саме морального відшкодування перед Господом та парафіянами. Система штрафів була неупорядкованою, а розмір штрафу залежав від рішення єпископа чи духовного правління. Саме так єпархіальне керівництво вчинило у випадку зі священиком с. Руська Лозова о. Семеном (Васильєвим). У рапорті благочинного зазначалося, що «забувши звання своє, священик, перебуваючи в нетверезому стані, обвінчав доньку місцевого поміщика з обивателем, що не був приписаний до цієї парафії...» [8, арк. 2].

Девіантна форма поведінки духовенства та вади священнослужителя, що були відкриті широкому загалу парафіян, могли бути використані представниками громади зі їхньою власною метою. Поширеним явищем були конфлікти між парафіянами та духовенством. Якщо зазначені раніше факти пиятики були реальними, то інколи деякі віряни не гребували здійснити наклеп на священика, щоб дискредитувати його перед єпархіальною владою. Так, до Духовного правління Валківського повіту надійшло прохання від управителя садибою майора Франца Циха зі слободи Писарівки звільнити місцевого священика о. Самсона Федорова через те, що «пиячачи, не знає міри настільки, що отримав падучу» [7, арк. 5]. Проте, як з'ясувало слідство, судячи з показів парафіян, таке звинувачення не мало жодних підстав.

Натомість, розслідуючи справу, місцевий благочинний дізнався, що між священиком та управителем був конфлікт із приводу сінокісних земель біля слободи.

Інколи родина священика ставала заручницею чужих лихих намірів та вад власних парафіян, а доброзичливість та намагання допомогти ближньому оберталось для батюшки судовим розслідуванням. Яскраву картину родинного життя та взаємостосунків з парафіянами містить справа про звільнення від суду священика слободи Печеніги о. Іоанна Диваковського [19, арк. 4 – 12]. Родина о. Іоанна була досить заможною, такий висновок можна зробити з того, що, як видно з матеріалів слідства, батюшка винаймав домашню робітницю для своєї дружини – місцеву парафіянку тринадцятирічну дівчицю Катерину Сердюкову. Для дівчинки в сільській місцевості було типовим винайматися в помічниці по господарству до інших більш заможних родин. Мати Катерини – Марія Сердюкова – подала позов на священика о. Іоанна, що він буцімто, «перебуваючи у нетверезому стані, залицявся до дівичі». Однак, як виявило слідство, скарга надійшла через попередній конфлікт між дружиною священика та Марією Сердюковою, який виник через те, що матушка «часто відмовляла дати горілки» на прохання Сердюкової.

Інша група скарг розкриває девіантну поведінку парафіяльних священнослужителів крізь призму відносин у причті. Механізм розподілу між священиком та іншими членами причту коштів, отриманих від справляння церковних служб, складав передумови для внутрішніх конфліктів. Типовими були взаємні скарги до духовного правління чи консисторії між священнослужителем та представниками кліру. Інколи такі конфлікти відбувалися перед очима парафіян. Показовою є справа священика о. Льва Сердюкова. Так о. Лев мав

конфлікт з іншим священиком Євстаф'євим через священицький будинок і кошти з церковної скарбниці з пожертв вірян [23]. Проте найчастіше конфлікти були між священиком та церковнослужителями, які не могли розподілити кошти, сплачені парафіянами за вінчання [25]. Іноді конфлікти між членами причту відбувалися перед очима парафіян і навіть церковних ктиторів. До Харківської духовної консисторії було подано рапорт благочинного Семена Друновського про те, що під час благодарственої служби на честь ктиторів однієї церкви священики Тимофій Стешенков і Павло Прокопович почали сваритися через раптово зниклі церковні ризи, які один з них нещодавно буцімто пропив у шинку [26].

Рідкісним явищем у вирішенні конфліктів між церковно- та священнослужителями було втручання місцевих поміщиків. Зазвичай, конфлікти між представниками духовенства вирішували духовні суди та консисторії. Однак у 1900 р. у с. Гиївка Дергачівського повіту Харківської губернії стався конфлікт між місцевим священиком о. Василем Власовим та псаломщиком Григорієм Макаровим. Григорій Макаров написав особистого листа, у якому скаржився на священика князю Петру Святополк-Мирському, маєток якого знаходився у с. Гиївка. У своєму листі псаломщик звертався до князя, як до місцевого благодійника, переповідаючи йому, що сталося. Так, дружина князя, якому писав псаломщик, після причащення дала 1 карбованець Григорію Макарову, $\frac{1}{4}$ від цієї суми мала належати псаломщику, однак священик о. Василь Власов відмовився ділити карбованець і з лайкою накинувся на Макарова. Псаломщик описав з подробицями конфлікт, що закінчився його побиттям у церкві і просив князя негайно втрутитися в цю справу [50, Арк. 1].

Таким чином, прояви девіантної поведінки духовенства можуть інтерпретуватися не лише як перетин різних норм моралі, що побутували в суспільстві Російської імперії, а також як точки перетину інтересів священика і парафіян. Девіантна поведінка священика могла використовуватися деякими вірянами з особистою метою, а сама духовна особа і родина священика ставали заручниками церковно-парафіяльних відносин.

Іншим проявом девіантної поведінки в середовищі духовенства та осіб, що до нього належали, була антиурядова діяльність. Сучасний дослідник А. Скутнєв інтерпретує становище православного парафіяльного духовенства в другій половині XIX ст. як кризове, що пов'язане з розкладом духовенства як соціального стану [384, с. 338]. Інший сучасний дослідник Г. Сізов у своєму дослідженні активно апелює до антиурядової діяльності духовенства, особливо синів священиків, що опинилися на хвилі революційного руху в другій половині XIX ст. [383, с. 139]. З цією думкою погоджується й інша сучасна дослідниця історії повсякденного життя духовенства Т. Леонтєва, стверджуючи, що «неканонічна поведінка ставала все більш звичним явищем для повсякденного життя духовенства» [312, с. 143]. З думками зазначених дослідників не можна не погодитися. Аналіз діловодної документації Третього відділення Таємної канцелярії Його Імператорської Величності, що міститься в Державному архіві Російської Федерації в Москві підтверджують значну участь дітей духовенства в революційному русі в Російській імперії в останній чверті XIX ст. Цікавою та інформативною виявилася справа доньки священика с. Миколаївського Валківського повіту Харківської губернії Людмили Романенко. З 1883 до 1897 рр. за донькою священика Людмилою Романенко, що декілька років до цього була в засланні, вівся таємний нагляд поліції через її «неблагонадійні політичні погляди».

Освіта в духовній семінарії була предметом численних дискусій, починаючи з середини XIX ст. Семінаристи, чи як їх називали в XIX ст. «бурсаки», на сторінках періодичного друку набували вкрай неоднозначних рис. Предметом обговорення в таких публікаціях були умови проживання та навчання дітей духовенства, а також їх моральне виховання і поведінка [127].

Так, у рапорті прокурора Харківської судової палати № 16 міститься інформація про те, що вихованець Харківської духовної семінарії, син священика Афанасія Попова, переховував у себе примірник революційного за змістом журналу «Община» [59]. У 1903 р. у Харківській духовній семінарії відбулася спроба страйку з боку вихованців та акції протесту, що закінчилася побиттям ректора закладу. З цього приводу до підпільної революційної газети «Накануне» було надіслано листа від одного з учасників протесту проти ректора. Свідок стверджував, що семінаристів обурило вчинок Віктора Знаменського – сина ректора Харківської духовної семінарії. Автор листа, що підписався як «Н. Поп-ов» писав, що слава про ректорського сина як про відчайдушного пияку та блудника гриміла не лише серед семінаристів, а й серед викладачів та жителів міста Харкова [56]. Важливим у листі є натяк на насильство скоєне Віктором Знаменським над учнем духовної школи при семінарії.

Над причинами такого побуту та низького рівня моралі в середовищі дітей духовенства та семінаристів розмірковував колишній вихованець В. Рубинський у своєму листі до підпільної редакції [55]. У листі автор розповідав про свого колишнього товариша за партою «семінарста Сочіна», який здійснив напад на жінку на залізничній станції Люботин: «Семінарське життя, що здавалося мені таким простим, вільним і привабливим, виявилось якимось страшним,

загадковим і таємничим... я побачив, що велике зло живе в семінарії, як щось постійне, специфічне, як незворотній закон існування юної та довірливої молодості» [55, Арк. 2]. Автор зі смутком зазначав, що незадоволені підручниками та освітою, вони займались пиятикою, картярством, блудом і поступово сконцентрували на цьому всю свою увагу: «Ми бажали культурного задоволення театром, саморозвитком і хотіли перемогти картярство та пиятику, намагалися внести в своє середовище любов до знань і величі людського життя, обов'язку, права і справедливості, найкращих форм людських відносин... всі наші спроби жорстоко придушували» [55, Арк. 2]. Колишній вихованець згадує, що учнівські журнали, газети, хороші книжки особистого походження вважалися крамолою і користання ними суворо заборонялося.

Автори статей у духовній періодиці другої половини XIX – початку XX ст. часто наголошували на тому, що відправляючи сина на навчання до семінарії в губернське місто, родина ризикувала за рік не впізнати свою дитину. Умови життя та навчання, постійний напівголодний стан вихованців змінювали їхній характер і формували інші погляди, що в деяких випадках не відповідали духовному покликанню священнослужителя.

Таким чином, дозвілля в родині духовенства було простим і невибагливим і було наближене за формою, а подекуди й спільним з власними парафіянами, як і повсякденні практики. Форми дозвілля залежали від місцевості, де проживала родина священника. Дозвілля сільських та міських родин відрізнялося, особливо родин священників з повітових та губернських міст. Окремих специфічних форм дозвілля, що мали б становий характер, не було. Єдиним винятком, який відрізняв сільський причт від своїх парафіян, було бажання читати, оскільки сільські священники довгий час залишалися чи не єдиними освіченими

людьми. У м. Харкові з метою задоволення цієї потреби в середині XIX ст. було відкрито бібліотеку парафіяльних церков, згодом відкриття бібліотек для духовенства та при парафіяльних церквах розповсюдилося і у повітах Харківської єпархії.

Дозвілля в деяких родинах священика часто межувало з девіантною поведінкою. Особливо це стосується явища споживання алкогольних напоїв у середовищі священнослужителів. Саме споживання алкогольних напоїв не було заборонене духовенству, проте цього не можна було робити разом з парафіянами. Парафіяни ж, натомість, мали традиції частування священиків напоями після проведення служб та обрядів, що пов'язані з життєвим циклом. У цьому випадку навіть найбільш аскетичні духовні особи були змушені іти на певний компроміс, оскільки, відмовляючись від частування алкоголем, священик міг образити господаря і отримати дурну славу серед вірян. На жаль, такий компроміс часто переростав у погану звичку і призводив до вади, яка була неприпустимою для духовенства.

До явищ девіантної поведінки також можна віднести картярство та інші азартні ігри, якими також інколи не гребували духовні отці. Цікавим для дослідження виявився аналіз сварок, бійок та крадіжок, скоєних парафіяльним провінційним духовенством. Причинами цих правопорушень духовними особами були конфлікти через розподіл коштів за обряди між членами кліру, що підтверджує тезу про недостатній рівень матеріального забезпечення не лише родин парафіяльних священнослужителів, а й церковнослужителів. Зважаючи на чисельність парафіяльного духовенства в Харківській єпархії, відсоток правопорушень і скарг на духовенство через невідповідну поведінку був досить незначним.

Отже, дозвілля в родині духовенства та девіантна поведінка деяких членів родини залежали від рівня матеріального забезпечення та середовища (міського чи селянського). Показовим є те, що для першої половини XIX ст. не зафіксовано аморальних правопорушень духовенством, а в другій половині XIX ст. зафіксовано лише поодинокі факти подібних ситуацій з учнями Харківської духовної семінарії, що може бути пояснено специфікою побуту семінаристів та різкою зміною повсякденних практик у житті синів священика під час вступу до духовного закладу далеко від родини.

ВИСНОВКИ

Історіографічний огляд засвідчив, що вивчення родини парафіяльного священика Харківської єпархії в ХІХ – на початку ХХ століття є актуальним науковим завданням. Сьогодні назріла потреба на засадах сучасних підходів дослідити священницьку родину як найменшу одиницю суспільства Російської імперії та духовенства Православної церкви на тлі процесів соціальної модернізації. На родину православного священика покладалася висока суспільна місія репрезентувати ідеальні моделі поведінки серед своїх парафіян. Водночас, священнослужителі та члени їхніх родин залишалися звичайними людьми, які не були позбавлені почуттів та загальнолюдських вад.

Родини парафіяльного духовенства Харківської єпархії протягом ХІХ – початку ХХ століття були складними за своєю структурою і складалися з кількох поколінь. Для парафіяльного священика вважалося за норму бути одруженим. Канони Православної церкви не дозволяли одружуватися після рукоположення чи повторно у разі передчасної смерті матушки. Тож, укладання шлюбу та створення родини для парафіяльного духовного отця було однією з центральних подій у житті. Шлюбні стратегії молодих випускників семінарії були представлені двома алгоритмами. Молоді люди духовного стану зазвичай наслідували парафію свого батька чи одружувалися на доньці священика і наслідували парафіяльне місце за своїм тестем. І в першому, і в другому випадках молодий священик брав на себе обов'язок матеріально забезпечувати свого попередника та його родину. Саме через це більшість родин за своєю структурою були складними, незважаючи на процеси модернізації в суспільстві Російської імперії. Таким чином

шлюбні стратегії формували практику заміщення вільних священнослужительських посад. Проти практики наслідування священицьких місць виступала церковна влада, намагаючись створювати умови для того, щоб найбільш освічені молоді вихованці семінарій отримували рукоположення, проте родинні зв'язки виявлялися сильнішими.

Проблема соціального статусу та правового становища родини парафіяльного духовенства постійно обговорювалася як представниками духовенства, так і в суспільстві в цілому протягом XIX – початку XX ст. Реальний соціальний статус родини парафіяльного священика не відповідав їхньому офіційному правовому становищу. Духovenство займало місце другого привілейованого стану, проте не було розроблено механізмів реалізації відповідного матеріального забезпечення родин священнослужителів. Особливо гостро ця невідповідність була представлена в провінції, насамперед у сільській місцевості, де рівень матеріального забезпечення духовенства був значно нижчим, ніж у містах. Повсякдення сільських родин духовенства було подібним до своїх парафіян, які так само постійно мали обробляти земельний наділ. Необхідність обробки земельного наділу парафіяльним духовенством обговорювалася протягом другої половини XIX – початку XX століття, проте не була вирішена. З одного боку, робота на землі сприяла тісним стосункам між родиною священика й селянами-парафіянами, з іншого – ставила в залежність від них або ж перетворювала батюшку у «селянина в рясі». Недостатній рівень матеріального забезпечення священицької родини не давав можливості реалізувати привілейований характер духовенства як стану і негативно впливав на соціальний статус духовенства.

Якщо розглядати поняття соціальний статус, як місце у соціумі, що дає можливість індивіду долучитися до розподілу матеріальних благ,

то привілейованийий характер родин парафіяльного духовенства був ледь помітним і залежав від особи священика та місцевих традицій у громаді. Систему соціальних комунікацій можна представити як трикутник. Родина священика знаходилася в середині цього суспільного трикутника, у якому на неї намагалися впливати державна світська влада, церковна єпархіальна влада та місцева паства. Варто зауважити, що зворотній вплив на ці соціальні інститути з боку родини священика не був регламентований і майже не існував, перетворюючи родину не на суб'єкт, а на об'єкт відносин у суспільстві Російської імперії чи губернії зокрема.

Родинний бюджет мав офіційні та неофіційні джерела прибутків. До офіційних слід відносити ті, що були затверджені законодавчо: плата за треби, земельний наділ. Парафіяни сприймали плату за треби не як дохід для священицької родини, а як подяку духовному отцю. Коштів не вистачало, тож священики шукали інші неофіційні джерела прибутків: навчання дітей грамоті, дрібні промисли та торгівля, хоча остання офіційно для духовних осіб була забороненою. У другій половині XIX століття з'явилися нові джерела доходів: жалування, відсотки від банківських вкладень, проте вони так само не вирішували проблему незадовільного матеріального забезпечення родини. Така ситуація ставила родину священика в залежність від примх місцевих поміщиків чи парафіян. Економіка родини парафіяльного духовенства й досі залишається проблемою для дослідження сучасних істориків. Труднощі пов'язані з тим, що через брак джерел та різноманіття локальних громад, у яких служило духовенство і проживали родини священиків, важко встановити обсяг реальних прибутків та витрат у бюджеті.

Подружнє життя у родині священика мало великий ступінь публічності. Родина знаходилася у постійному контакті з парафіянами. Велику роль у парафіяльній громаді відігравала матушка. Дружина

священика займалася початковою, домашньою освітою дітей в родині, давала поради молодим дівчатам у парафії, а в окремих випадках була чи не єдиним носієм медичних знань і лікувала місцевих вірян.

Порівнюючи з родинами інших соціальних станів, у родині священика значну увагу приділяли освіті дітей, що впливало на формування специфічних практик та стратегій набуття освіти дітьми духовенства. Початкову освіту діти священика отримували в родині. Протягом ХІХ – початку ХХ століття ставлення до освіти змінилося, з'явилися нові освітні стратегії, зокрема і для доньок духовенства. На початку ХІХ століття освіта не була обов'язковою для рукоположення, проте в другій половині ХІХ століття освіта стає важливим, проте не єдиним фактором для отримання священицького сану.

Культура проведення вільного часу в родині духовенства була слабозвиненою. Тісний зв'язок із парафіянами приводив до спільного проведення вільного часу. Форми дозвілля залежали від місцевості, де проживала родина. Дозвілля у родині священика було простим і невибагливим. У містах дозвілля було більш різноманітним і модерним, ніж у селах. Можна стверджувати про відсутність особливих станових практик дозвілля в родині духовенства. Актуальною формою дозвілля, на якій наголошували самі представники духовенства, у порівнянні з селянами було читання, що спричинило розвиток мережі бібліотек парафіяльних церков у Харківській єпархії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Незважаючи на високу суспільну місію, що мали виконувати священики та їхні родини, їм так само, як і представникам інших станів були властиві вади, що проявлялися у різних формах девіацій. Девіантна поведінка в родині духовенства не була розповсюдженим явищем. Вона ілюструє не стільки негаразди у священицьких шлюбах, скільки в побуті

родини та вказує на недостатній рівень матеріального забезпечення. Проявами девіантної поведінки в родині священика було надмірне споживання алкогольних напоїв з вірянами. Причинами цього явища були усталені традиції, що існували в селянській общині та специфічні уявлення парафіян щодо поведінки священнослужителя, що в деяких аспектах не збігалися з канонами Православної Церкви. Відмовляючись від пригощання вірян алкоголем, священик міг отримати дурну славу горділивця і лишитися допомоги під час збирання врожаю. Поступово з плином життя вимушений компроміс міг переростати у справжню ваду. Іншим проявом девіантної поведінки були конфлікти між членами кліру, що призводили до крадіжок та нанесення побоїв. Слідства консисторії з цього приводу стверджують, що головною причиною таких ситуацій був розподіл прибутків від кружечного збору та плати за треби. Наприкінці XIX – на початку XX ст. діти священиків ставали учасниками революційного руху, що було нетипово для вихідців зі стану, на представників якого покладалися обов'язки дбати про суспільний спокій серед своїх вірян.

Образ духовенства та членів священицьких родин, що було сконструйовано у прислів'ях та приказках, був негативним і викривав вади та недоліки представників духовного стану. Це було спричинено зіткненням народної культури та офіційної ідеології. Церква та держава всіляко намагалися підтримати високий статус священика як духовного отця, проте носії фольклору, імовірно, воліли інтерпретувати священика як людину, якій так само властиві слабкості та вади.

Таким чином, дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії у XIX – на початку XX ст. вказує на те, що стиль життя в родинях духовенства практично не змінився. Протягом XIX – початку XX ст. шлюбні стратегії, практики заміщення парафіяльних місць та джерела поповнення родинного бюджету суттєво не змінилися.

Натомість освіті стали приділяти більше уваги, а освічені сини та доньки духовенства отримали можливість кар'єрного зростання на світських посадах. Проте, зворотний процес – перехід зі світських станів до духовного – був не чисельним і не приніс нових стратегій у родинне життя священнослужителів. Незважаючи на процеси соціальної модернізації в суспільстві, духовенство залишалося закритим та консервативним станом. Реформи Олександра II не спричинили змін у структурі родини і переходу від складної до простої родини і майже не позначилися на її повсякденних практиках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали**Державний архів Харківської області****м. Харків (далі ДАХО)****1. ДАХО**

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. О непорядочном поступке Старобельского уезда слободы Муратовка священником Коробочанским. 1802 р., 26 арк.

2. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 232. Об отказе священнику Киримову в жалобе на помещицу Максимовчеву. 1805 р., 12 арк.

3. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 288. О пьянственных поступках священника Иваницкого. 1804 р., 66 арк.

4. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 490. О растрате церковной суммы Старобельского уезда священником Воробьевским и ктитором Третьяковым. 1803 р., 7 арк.

5. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 102. По жалобе обивателя Субботина на священника Оранского за избиение. 1810 р., 9 арк.

6. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 654. Об отрешении от должности священника Покровской церкви Змиевского уезда, с. Нижнего Бишкина Иоанна Сердечного. 1802 р., 34 арк.

7. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 563. О непорядочных поступках Волчанского уезда слоб. Писаревка Сведенской церкви священника Самсона Федорова. 1802 р., 30 арк.

8. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 485. О пьянственных поступках священника Семена Васильева Николаевской церкви Харьковского уезда с. Русская Лозовая. 1802 р., 45 арк.

9. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 543. Об удалении Харьковского уезда с. Уды священника Тимофея Строевского Рождествобогородицкой церкви. 1803 р., 20 арк.

10. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 342. Об оштрафовании 200 поклонами священника. 1825 р., 3 арк.

11. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 544. Об оштрафовании пономаря Харьковского уезда с. Рогани Маяцкого за ложный донос на священника Ковальского 200 поклонами. 1803 р., 23 арк.

12. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 2.

Спр. 549. О причинении обиды священнику Ставровицкому головою Носковым в краже дров. 1820 р., 6 арк.

13. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 3.

Спр. 205. О непорядочных поступках священника Антония Щербины Харьковского уезда слободы Мереры Николаевской церкви. 1803 р., 15 арк.

14. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 3.

Спр. 324. О непотребных поступках г. Чугуева священника Преображенской церкви Михаила Прохоровского. 1804 р., 14 арк.

15. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 3.

Спр. 303. О непорядочных поступках Валковского уезда с. Михайловки Архангельской церкви священника Григория Васильковского. 1806 р., 11 арк.

16. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 3.

Спр. 356. О непорядочных поступках Сумского уезда Слободы Голубовки Николаевской церкви священника Стефана Ковалевского. 1806 р., 42 арк.

17. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 3.

Спр.126. О запрещении священнику Успенской церкви Иоанну Сикорскому священнослужения. 1808 р., 115 арк.

18. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 3.

Спр. 326. О порубке садовых деревьев в саду помещицы Волконской Харьковского уезда слободы Высокой священником Рубинским. 1804 р., 15 арк.

19. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 4.

Спр. 223. Об оставлении от суда Волчанской округи слободы Печенеги Покровской церкви священника Иоанна Диваковского в растлении девочки. 1810 р., 127 арк.

20. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 4.

Спр. 88. Об отлучке от должности и неблагопристойном поведении Харьковского уезда с. Двуречного Кута священника Андрея Прусского. 1805 р., 40 арк.

21. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 4.

Спр. 126. О запрещении с. Валок Успенской церкви священнику Сикорскому священнослужения, рукоблагословления и ношения рясы за худые его поступки. 1805 р., 69 арк.

22. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 4.

Спр. 277. О несвойственных поступках Ахтырского уезда слободы Котельва благочинным Смаховским и священником Пихотинским. 1807 р., 117 арк.

23. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 4.

Спр. 337. О непорядочных поступках священника г. Славянска Воскресенской церкви Сердюкова и Евстафьева. 1810 р., 48 арк.

24. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 4.

Спр. 173. О нехорошем поведении священника Никулищева 1810 р., 77 арк.

25. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 5.

Спр. 515. Об оштрафовании священнослужителей Ахтырского уезда слободы Котельва Преображенской церкви. 1814 р., 32 арк.

26. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 264. По рапорту лебединского благочинного Семена Друновского о непорядочных поступках села Червленого Николаевской церкви Павла Прокоповича. 1806-1810 рр., 54 арк.

27. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 304. О непорядочных поступках священника Зарудинского. 1813 р., 34 арк.

28. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 310. О плохих поступках священника Залесского. 1814 р., 46 арк.

29. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 460. О худых поступках священника И. Даневского. 1814 р., 42 арк.

30. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 464. Об удалении священника Ходского за непорядочное поведение. 1815 р., 22 арк.

31. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 487. По прошении вдовы священника Джункувского Анны об обиде нанесенной священником Стешенковым выталкиванием из церкви. 1817 р., 52 арк.

32. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 5.

Спр. 538. О причинении П. Пономареву священником М. Черевинецким обид и боя. 1815 р., 35 арк.

33. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 5.

Спр. 539. О возмущении прихожан Изюмского уезда с. Петровского Преображенской церкви против священника Николая Васильковского. 1810 р., 70 арк.

34. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 110.

Спр. 1983. Об определении Благочинным иерея г. Лебедина Федора Джунковского. 1814 р., 23 арк.

35. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 110.

Спр. 1962. Дело о назначении священнослужителей и учителей коллегиума говорить своего сочинения проповедей. 1814 р., 136 арк.

36. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 110.

Спр. 1926. Ревизские сказки священно- и церквонослужащих г. Харькова и Харьковского уезда и их селений с 1811 по 1858 г., 139 арк.

37. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 102.

Спр. 51. По прошению Ахтырского уезда слободы Котельва Емельяна Солодуна о причинении ему якобы Котельвской Вознесенской церкви священником Григорием (Филимоновым) бранью и боем обиды. 1822 р., 12 арк.

38. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 102.

Спр. 52. По рапорту Золочевского Благочинного иерея Григория Кувичинского о воровании с. Лопани Архангельской церкви пономарем Петром Пономаревым у тамошнего священника Иосифа Артюховского 32 руб. 40 коп. и серебряной чарки. 1813 р., 8 арк.

39. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 48.

Спр. 91. Наряд с представленных ведомостей о церковных библиотеках и попечительствах состоящих при церквях Харьковской епархии за 1870 г., 111 арк.

40. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 110.

Спр. 1809. Клировая ведомость о церквях Харьковского уезда за 1894 г., 112 арк.

41. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 107.

Спр. 267. Справочные листки фамилии имени должности и место работы священников по всем уездам (от «А» да «Л»). 1902 р. 198 арк.

42. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 107.

Спр. 268. Справочные листки фамилии имени должности и место работы священников по всем уездам («М» до «Х»). 1902., 244 арк.

43. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 102.

Спр. 563. О непорядочных поступках Волчанского уезда слободы Писаревка священника Боринкова. 1804. 20 арк.

44. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 102.

Спр. 9. Об отказе помещика Петра Войковича крестьянам в прикреплении к приходу церкви в селе Чернетчине. 1806. 12 арк.

45. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 102.

Спр. 23. По прошении жены умершего священника Арендаровского предоставления священнического места будущему мужу ее дочери. 1807. 7 арк.

46. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 5.

Спр. 513. Ведомость об учителях и учениках и книга прихода и рас хода. 1810. 13 арк.

47. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 5.

Спр. 535. Ведомость об успехах учеников. 1815. 20 арк.

48. ДАХО

Ф. 40. Харківська духовна консисторія.

Оп. 6.

Спр. 304. О непорядочных поступках священника Зарудинского. 1816.
34 арк.

Государственный архив Российской Федерации

г. Москва (ГАРФ)

49. ГАРФ

Ф. 1729. Святополк-Мирский Петр Дмитриевич князь, министр внутренних дел

Оп. 1.

Д. 472. Письмо священника с. Гевки В. Власова с. Дергачи Харьковской губернии. 1903 г., 15 л.

50. ГАРФ

Ф. 1729. Святополк-Мирский Петр Дмитриевич князь, министр внутренних дел

Оп. 2.

Д. 1052. Письмо об избиении В. Макарова. 1900 г., 1 л.

51. ГАРФ

Ф. 1729. Святополк-Мирский Петр Дмитриевич князь, министр внутренних дел

Оп. 2.

Д. 750. Письмо протопресвитера военного и морского духовенства А. Жебовского князю П. Д. Святополк-Мирскому о священнике В. Власове. 1903 г., 1 л.

52. ГАРФ

Ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел

Оп. 70.

Д. 50. По поводу устройства священником с. Безлюдовки Харьковского уезда Гораиновым детской елки. 1913 г., 12 л.

53. ГАРФ

Ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел

Оп. 87.

Д. 1208. О бывшем вольнослушателе Харьковского университета сыне священника Арсении Николаевиче Сиземском. 1889 г., 148 л.

54. ГАРФ

Ф. 1167. Вещественные доказательства, изъятые жандармским управлениями и охранными отделениями при обысках редакций журналов и газет и при обысках арестованных лиц

Оп. 1.

Д. 1392. Письмо М. О. Канцеля и Я. Н. Никифоренко в редакцию газеты «Накануне» о взяточничестве священника с. Борки Змиевского уезда, Харьковской губернии Николая Гемилевского. 1906 г., 4 л.

55. ГАРФ

Ф. 1167. Вещественные доказательства изъятые жандармским управлениями и охранными отделениями при обысках редакций журналов и газет и при обысках арестованных лиц

Оп. 1.

Д. 1429. Письмо Рубинского В. О нравах и режиме воспитания харьковских семинаристов. 1906 г., 7 л.

56. ГАРФ

Ф. 1167. Вещественные доказательства изъяты жандармским управлениями и охранными отделениями при обысках редакций журналов и газет и при обысках арестованных лиц

Оп. 1.

Д. 3936. Вещественные доказательства при обыске неустановленных редакций. Статья с подписью «Виктор Поп-ов – «Несколько слов по поводу событий в Харьковской духовной семинарии». 1906 г., 2 л.

57. ГАРФ

Ф. 124 Уголовное отделение I Департамента Министерства юстиции

Оп. 22.

Д. 10. О Прядкине Леониде Павловиче, священнике Николаевской церкви слободы Терновая Лебединского уезда Харьковской губернии. 1901 г., 6 л.

58. ГАРФ

Ф. 124 Уголовное отделение I Департамента Министерства юстиции

Оп. 22.

Д. 328. О Николаевском Ф. А. псаломщике Знаменской церкви Змиевского уезда Харьковской губернии. 1901 г. 8 л.

59. ГАРФ

Ф. 124 Уголовное отделение I Департамента Министерства юстиции

Оп. 14.

Д. 519. Дело временной канцелярии при министерстве юстиции по производству особых уголовных дел по обвинению св-ка Афанасия Попова по ст. 246 уложения о наказаниях (рассмотрено прокурором Харьковской судебной палаты). 1893 г., 7 л.

Опубліковані джерела

60. Александров Н. Собрание церковно-гражданских постановлений в России, относящееся до лиц православного духовенства / Н. Александров. – СПб.: Типография штаба военно-учебных заведений, 1860. – 232 с.
61. Аммосов Н. А. Путевые заметки / Н. А. Аммосов // Духовный вестник. – 1863. – Т. 5. – С. 578 – 592.
62. Астров Н. И. Воспоминания. Т. 1. / Н. И. Астров. – Париж: YMCA-Press, 1941. – 359 с.
63. Баратынский О постепенном ухудшении быта приходского духовенства и о современных его надеждах / Баратынский // Духовный вестник. – 1865. Т. 4. – С. 537 – 621.
64. Барсов Т.В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по Ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1885. – 542 с.
65. Белюстин И. С. Описание сельского духовенства / И. С. Белюстин // Русский заграничный сборник. – 1859. – № 4. – Берлин-Париж-Лондон. – С. 38 – 58.
66. Библиотека для чтения харьковских приходских церквей // Духовный дневник. – 1864. - № 12.– С. 184 – 187.
67. Библиотека харьковских церквей. / Известия // Духовный вестник. – 1863. – Т. 2. – С. 249 – 257.
68. Бондарев М. Хорошее впечатление, произведенное на бывших помещичьих крестьян, квартирующих в Харьковском Троицком приходе / М. Бондарев // Духовный дневник. – 1864. - № 11. – С. 172 – 177.

69. Булгаков С. В. Православие: праздники, посты, богослужения и требы. Из настольной книги для священно-церковно-служителей / С. В. Булгаков. – М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1994. – 575 с.
70. Булгаков С. Н. Автобиографические заметки / С. Н. Булгаков. – Париж: YMCA-Press, 1946. – 165 с.
71. В чём обвиняют духовенство и справедливы ли эти обвинения? // Православное обозрение. – 1881. – Июнь-июль. – С. 555 – 560.
72. В. К. Около бурсы (Воспоминания о духовной школе 60-х годов в связи с очерком быта тогдашнего сельского духовенства) // Русская старина. - 1910–1911. – С. 112 – 156.
73. Введение выборных благочинных, их помощников и депутатов по всей Харьковской епархии / Известия и заметки // Духовный вестник. – 1864. – Т. 1. – С. 124 – 156.
74. Веденяпин И. Насколько важны и необходимы для сельского пастыря церкви печатные сборники простонародных поучений / И. Веденяпин // Духовный вестник. – 1865. – Т. 5. – С. 54 – 84.
75. Виноградов. Записки (1800–1836) // Русская. старина. – 1878. - № 8. – С. 80 – 96.
76. Вопрос о преобразовании наших духовно-учебных заведений с точки зрения истории и канонического права // Духовный вестник. – 1865. – Т. 2. – С. 220 – 228.
77. Воспоминания бывшего семинариста // Духовный вестник. – 1865. – Т. 2. – С. 188 – 229.
78. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по Ведомству православного исповедания. СПб., 1887–1916 (до 1914 г. включительно).

79. Выборное начало в белом духовенстве / Летописный листок // Духовный вестник. – 1862. – Т. 6. – С. 262 – 280.
80. Гиляров-Платонов Н. П. Из пережитого. – В. 2 т. / Н. П. Гиляров-Платонов. – М.: Изд-ние тов.-ва М. Г. Кувшинова, 1886. – Т. 1.: 344 с. – Т. 2.: 348 с.
81. Голяховский И. Заметка по поводу статьи о. протоиерея Шероцкого / И. Голяховский // Духовный вестник. – 1864. – Т. 10. – С. 259 – 265.
82. Греков Г. Заметка на статью: Об образовании сельского простонародья («Странник». Октябрь 1861 года) / Г. Греков // Духовный вестник. – 1862. – Т. 2. – С. 271 – 276.
83. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным / С. Григоровский. – СПб.: Труд, 1901. – 234 с.
84. Два знаменательных сновидения наблюдательного священника: (Из посмертных записок протоиерея Н. Соколова) // Душеполезное Чтение. – М., 1992 (репринт 1891, вып. 10). – Ч. 2. – С. 122 – 134.
85. Добровольский И. А. Записки приходского священнослужителя / И. А. Добровольский. – СПб.: Тип. Лопухина, 1906. – 114 с.
86. Добротворский В. Дело христианских пастырей по отношению к народным суевериям / В. Добротворский // Духовный вестник. – 1862. – Т. 6. – С. 192 – 236.
87. Добротворский В. Краткие поучения протоиерея Родиона Путятина. (Издание двенадцатое. Москва. 1860 г.) / В. Добротворский // Духовный вестник. – 1862. – Т. 2. – С. 238 – 254.
88. Дубасов И. Из тамбовских былей / И. Дубасов // Русская Старина. – 1900. – № 3. – С. 422 – 431.

89. Евгений (Казанцев), архиеп. Письма // Христианское чтение. – 1875. – № 2 – 3.
90. Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. Париж: YMCA-Press, 1947 – 118 с.
91. Епископ Кирилл Мелитопольский в его письмах к митр. Макарию Булгакову // Русская старина. – 1889. – № 12; 1890. – № 1, 4.
92. Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867 – 1900. – СПб.: Тип. Лопухина, 1901. – 406 с.
93. Зайцев А. Нечто к вопросу об улучшении быта православного духовенства / А. Зайцев // Духовный вестник. – 1865. – Т. 3. – С. 359 – 361.
94. Законы о состояниях (Свод Законов Российской империи Т. IX, из. 1899 г.): С дополненными узаконениями, розьяснениями Правительственного Сената и Священного Синода, циркулярами Министерства внутренних дел и алфавитным указателем. / Сост. М. Н. Полибин. – СПб., 1901. – 320 с.
95. Заметка по вопросу касательно образования девиц духовного звания // Духовный вестник. – 1864. - № 27. – С. 420 – 429.
96. Заметка священника-увещателя преступников, пересылаемы в Сибирь // Духовный дневник. – 1864. - № 30. – С. 382 – 389.
97. Заметка сельского священника // Духовный вестник. – 1867. – Т. 2. – С. 236 – 248.
98. Заметки на статью: Выборное начало и улучшение быта духовенства... // Духовный вестник. – 1866. – Т. 2. – С. 220 – 227.

99. Записка составленная духовенством 2-го благочиния Лебединского уезда Харьковской губернии о средствах и способах к обеспечению осиротевших семейств духовенства... // Духовный вестник. – 1864. – Т. 1. – С. 99 – 112.
100. Зацев А. Христианский подвиг священника / А. Зайцев // Духовный вестник. – 1864. – Т. 4. – С. 566 – 582.
101. Из Подольской старины // Русская старина. – 1911. – № 10. – С. 80 – 97.
102. Истинное повествование о жизни Гавриила Добрынина, им самим написанное в Могилеве и Витебске // Русская старина. – 1871. С. 119 – 160.
103. К вопросу о православном духовенстве // Духовный вестник. – 1864. – Т. 6. – С. 249 – 267.
104. К вопросу об обеспечении духовенства жалованием // Руководство для сельских пастырей. – 1902. – Т. 1. – № 16. – С. 466 – 473.
105. Касаткин И. Сборник законоположений о порядке приобретения церквями, монастырями и учреждениями Духовного ведомства недвижимых имуществ и о мерах к охране церковных земель. Нижний Новгород: Тип. губернского правления, 1904. – 420 с.
106. Кореницький П. Твори / П. Кореницький. – Харків: Рух, 1919. – 60 с.
107. Короленко В. Г. Старый звонарь: Весенняя идиллия / В.Г. Короленко // Полное собрание сочинений В.Г. Короленко Т. 3. – Издание Т-ва А.Ф. Маркс в С.-Петербурге. 1914. – 450 с.
108. Красовский П. Вопрос об улучшении быта духовенства / Красовский // Духовный вестник. – 1864. – Т. 2. – С. 215 – 253.

109. Красовский П. К вопросу о содержании православного духовенства / П. Красовский // Духовный вестник. – 1865. – Т. 6. – С. 177 – 206.
110. Красовский П. Ответ Современного листка на статью Духовного вестника: «Соединение приходов и сокращение духовенства, как средства к улучшению быта» / П. Красовский // Духовный вестник. – 1865. Т. 4. – С. 475 – 535.
111. Красовский П. Соединение приходов и сокращение духовенства, как средства к улучшению его быта / П. Красовский // Духовный вестник. – 1864. – Т. 4. – С. 501 – 548.
112. Круглов А. Пастыри и пасомые: (наблюдения, заметки и размышления православного мирянина) / А. Круглов // Приходская жизнь. – 1901. – Январь, Февраль, Март. – С. 60 – 72.
113. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII в. / Е. Крыжановский // Руководство для сельских пастырей. - №39. – К., 1861. – С. 115 – 140.
114. Кучинский М. Кое-что из села / М. Кучинский // Дух христианина. – 1862. – №5. – С. 203 – 206.
115. Лащенко Н. Карточная игра / Н. Лащенко // Духовный вестник. – 1862. – Т. 5. – С. 117 – 131.
116. Лащенко Н. По вопросу об улучшениях в быту духовенства / Н. Лащенко // Духовный вестник. – 1862. – Т. 9. – С. 47 – 61.
117. Левитский И. Несколько слов об иконописи и продаже икон как средстве содержания духовенства / И. Левитский // Духовный вестник. – 1864. – Т. 11. – С. 391 – 408.
118. Лесков Н. С. Мелочи архиерейской жизни (картинки с натуры) / Н. С. Лесков. – Орел: Кн. изд-во, 1960. – 148 с.

119. Ливанов В. Сельское хозяйство и пастырство / В. Ливанов // Приходская жизнь. – 1901. – Октябрь. – С. 477 – 489.
120. Лотоцкий А. И. На повороте / А. И. Лотоцкий // Русская старина. - 1906. – № 10 – 12. – С. 585 – 613.
121. Малинин Н. Средства содержания духовенства в первенствующей церкви / Н. Малинин // Духовный вестник. 1865. – Т. 4. – С. 443 – 473.
122. Материалы для истории православной Церкви в царствование имп. Николая I // Сборник. 1902. Т. 1 (ч. 1–2) (ред. Н. Ф. Дубровин, предисл. М. Я. Морошкина). – 365 с.
123. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1839. – 275 с.
124. Мнение преосвященных архиереев о церковной реформе. – СПб., 1907. – 482 с.
125. Мнения духовных консисторий относительно проекта преобразования духовно-судебной части. – СПб., 1874. – Т. 1. – 488 с.
126. Мнения епархиальных преосвященных относительно проекта о преобразовании епархиального управления. – СПб., 1874. – Т. 2. – 500 с.
127. М-ский, М. От Бурсы до снятия сана / М. М-ский. – СПб.: Тип. "Север", 1908. – 159 с.
128. Нечуй-Левицький І. С. Старосвітські батюшки та матушки: Повість – хроніка / І. С. Нечуй-Левицький. – К.: Дніпро, 1985. – 365 с.
129. Никольский А. Е. Новые духовные законы. Полное руководство в 3-х частях / А. Е. Никольский. – М.: А. Д. Ступин, 1879. – 564 с.
130. Новая реформа в быте духовенства: Постановление от 16.V.1869. // Православное обозрение. – 1869. – Май. – С. 787 – 796.

131. О распространении на духовное ведомство действующих по гражданскому управлению правил о сложении начетов, взысканий и недоимок // Духовный вестник. – 1867. – Т. – 3. – С. 431 – 459.
132. О способах содержания русского духовенства в XVII и XVIII веках /. Православный собеседник. – 1865. – Ч. 1. – С. 145 – 188.
133. Об отношении между пастырями и пасомыми // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – Т. 3. – № 36. – С. 1 – 10.
134. Общее состояние народных школ и участие в них духовенства // Духовный дневник. – 1866. – Т. 6. – С. 238 – 257.
135. Отзыв семинариста по случаю распоряжения Киевского митрополита Арсения, относительно окончивших курс семинаристов // Духовный дневник. – 1864. - № 26. – С. 406 – 416.
136. Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. В 3 т. – СПб., 1906.
137. Отчет св. Синоду преосвященного Макария Архиепископа Харьковского // Харьковские епархиальные ведомости. – 1867. – № 10. – С. 420 – 422.
138. Павлов-Сильванский Н. Касательно воспитания священнических детей / Н. Павлов-Сильванский // Духовный вестник. – Т. 4. – X., 1863. – С. 561 – 563.
139. Пастырь-проповедник // Духовный дневник. – 1864. - № 18. – С. 546 – 577.
140. Пашков В. К. Харьков в конце 30-х и 40-х гг. / В. К. Пашков // Южный край. – 1881. – № 269, 277, 296.
141. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Харьковская губерния. – СПб., 1904. – 421 с.

142. Первые впечатления. Очерки деревенской жизни. Записки священника // Приходская жизнь. – 1901. – Сентябрь. – С. 421 – 431.
143. По вопросу об улучшении быта духовенства // Духовный вестник. – 1865. – Т. 1. – С. 104 – 129.
144. По поводу некоторых журнальных толков // Духовный вестник. – 1862. – Т. 12. – С. 441 – 471.
145. По поводу новых законов по отношению к духовенству / Известия и заметки // Духовный вестник. – 1865. – Т. 3. – С. 415 – 431.
146. По поводу статьи И. Чижевского об улучшении быта духовенства... // Духовный вестник. – 1864. – Т. 2. – С. 254 – 287.
147. Полное собрание законов Российской империи (Собр. 1-е. 1700–1825 гг. Т. 4–45. СПб., 1830; Собр. 2-е. 1825–1881 гг. Т. 1–55. СПб., 1830–1884; Собр. 3-е. 1881–1913 гг. Т. 1–33. СПб.; Пг., 1885–1916.
148. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. СПб. 1885–1916. – 33 т.
149. Пономарев Д. По вопросу о средствах содержания сельского духовенства / Д. Пономарев // Руководство для сельских пастырей. – №39. – К., 1861. – С. 215 – 247.
150. Попов А. Воспоминания причетнического сына. Из жизни духовенства Вологодской епархии / А. Попов. – Вологда: Тип. Губернского правления, 1913. – 348 с.
151. Порфирий (Успенский), еп. Книга бытия моего. В 8 т. – СПб., 1894–1902.
152. Посошков И. Т. Книга о скудности и богатстве / И. Т. Посошков. – М.: АН СССР, 1951 – 409 с.

153. Поучение к сельским прихожанам при наступлении жатвы // Духовный вестник. – 1864. – № 28. – С. 883 – 888.
154. Поучение пред исповедью // Духовный вестник. – 1866. – Т. 3. – С. 313 – 318.
155. Празднование юбилея 50-тилетней службы протоиерея о. Льва Ярового // Духовный дневник. – 1864. – № 12. – С. 378 - 381.
156. Практическое руководство при отправлении приходских треб / Сост. свящ. Н. Сильченков. – Воронеж: Изд-во Свято-Владимирского братства, 1888. – 176 с.
157. Предтеченский А. И. Русское православное духовенство, обвинения против него и его цивилизаторская деятельность: Современные заметки / А. И. Предтеченский // Христианское чтение. – 1862. – Февраль. – С. 640 – 651.
158. Преображенский И. К вопросу о причинах «упадка духа» в нашем духовенстве / И. Преображенский // Миссионерское обозрение. – 1903. – № 8. – С. 1171 – 1181.
159. Протоиерей В. Е. Махов. Некролог / Известия и заметки // Духовный вестник. – 1864. – Т. 12. – С. 593 – 597.
160. Профитин. Наше духовенство и духовные журналы / Профитин // Духовный вестник. – 1867. – Т. 1. – С. 50 – 102.
161. Пятидесятилетний юбилей священника / Известия и заметки // Духовный вестник. – 1864. – Т. 6. – С. 304 – 329.
162. Рассказ сельского священника. Быт духовенства и влияние на него семинарского образования / Летописный листок / Духовный вестник. – 1862. – Т. 10. – С. 225 – 259.

163. Решетников Ф. М. Полное собрание сочинений в 6 томах / Ф. М. Решетников. – Свердловск: Обл. изд-во, 1939. – Т. 1. – 476 с.
164. Розанов А. И. Записки сельского священника: Быт и нужды православного духовенства / А. И. Розанов. – СПб.: Тип. В. С. Балащева, 1882. – 324 с.
165. Рубакин Н. Россия в цифрах: Опыт стат. характеристики сословно-классового состава населения рус. государства: (На основании офиц. и науч. исслед.). Страна. Народ. Сословия. Классы / Н. Рубакин. – СПб.: Изд-во «Вестника знания» (В. В. Битнера), 1912. – 216 с.
166. Руновский Н. Материалы по истории Православной Церкви в царствование императора Николая I. – СПб.: Тип. Лопухина, 1902. – 390 с.
167. Руновский Н. Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование императора Александра II / Н. Руновский. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1898. – 332 с.
168. Сафронов Н. Ответ на некоторые укоры духовному воспитанию и духовенству / Н. Сафронов // Духовный вестник. – 1863. – Т. 3. – С. 316 – 348.
169. Сафронов Н. П. Ответ на некоторые укоры духовному воспитанию и духовенству / Н. П. Сафронов // Духовный вестник. – Т. 4. – X., 1863. – С. 321 – 349.
170. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Составитель Т. В. Барсов. – СПб., 1885. – Т. 1. – 663 с.
171. Свидницький А. Люборацькі: сімейна хроніка / А. Свидницький. – К.: Дніпро, 1984. – 297 с.
172. Свод законов Российской империи. - СПб., 1832. Т. 1–15.

173. Священник, приведенный к одру болящей женщины указанием промысла Божия // Духовный дневник. – 1864. - № 10. – С. 316 – 321.
174. Сельский священник во второй половине XVIII в. Очерк из исторического исследования В. И. Семевского // Русская старина. – 1877. – Т. XIX. – С. 501 – 538.
175. Сельский священник. Записки сельского священника // Русская старина. – 1880. – Июль. – С. 449 – 474.
176. Сельский священник. Записки сельского священника // Русская старина. – 1880. – Август. – С. 667 – 708. – 1881. – Январь. – С. 43 – 90.
177. Сельский священник. Записки сельского священника // Русская старина. – 1897. – №2. – С. 47 – 75.
178. Серебренников Н. Е. Законы о православном духовенстве и учреждениях духовных / Н. Е. Серебренников. – М.: Правоведение, 1914. – 454 с.
179. Сила разрешительной власти священника (Рассказ духовника) // Духовный вестник. – 1864. - № 27. – С. 840 – 850.
180. Соболев Ф. Пастырское посещение прихожан / Ф. Соболев // Духовный вестник. 1865. – Т. 3. – С. 350 – 357.
181. Соколов Г. Несколько слов по поводу недоумений священников в неопределенных случаях церковной практики / Г. Соколов // Духовный дневник. – 1864. – № 29. – С. 898 – 916.
182. Соколовский В. Несколько слов по предмету улучшения быта духовенства / В. Соколов // Духовный вестник. – 1864. – Т. 8. – С. 429 – 437.

183. Соколовский В. О зачислении вакантных священно- и церковно-служительских мест за сиротствующими девицами духовного звания. / В. Соколовский // Духовный вестник. – Т. 6 – С. 268 – 271.
184. Солнцев П. О наименованиях усвояемых пастырям церкви в Священном Писании / П. Солнцев // Духовный дневник. – 1864. - № 22. – С. 674 – 680.
185. Солнцев П. Пастырь верный своему званию // П. Солнцев / Духовный дневник. – 1864. - № 20. – С. 620 – 626.
186. Соловьёв Н. И. Как прихожане искали себе батюшку / Н. И. Соловьёв // Русский Архив. – 1899. – Кн. II. – С. 282 – 296.
187. Соображения об улучшении общественно-гражданского положения православного духовенства / Известия и заметки // Духовный вестник. – 1864. – Т 3. – С. 443 – 473.
188. Справочная книга для Харьковской епархии: сведения о церквях, приходах, штатах причтов, наличичия, составе их, средствах содержания, школах и прочне кратки исторические сведения / Сост. И. Самойлович. – Х.: Тип. окруж. штаба, 1904. – 471 с.
189. Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев / С. Трегубов. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1884. – 207 с.
190. Турчиновский И. Автобиография южнорусского священника первой половины XVIII столетия // Киевская старина. 1885. № 2. – С. 318 – 332.
191. Устав духовных консисторий. – СПб., 1841. – 134 с.
192. Устав духовных консисторий. Приложение к Собранию Узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1883. – 200 с.

193. Учреждение Духовной коллегии и «Духовный регламент». – Ростов-на-Дону, 1916. – 167 с.
194. Федоровский А. Заметки об улучшении быта духовенства / Федоровский // Духовный вестник. – 1863. – Т. 5. – С. 61 – 73.
195. Филарет (Гумилевский), архиеп. Письма к А. В. Горскому. – М.: Тип. Вол-чанинова, 1885. – 305 с.
196. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский). – М.: Тип. В. Готье, 1852. – Отд.1. – 236с. – 1857. – Отд.2. – 336 с.
197. Хитров Г. О правах белого православного духовенства / Г. Хитров // Духовный вестник. – 1863. – Т. 9. – С. 87 – 117.
198. Ход дела по обеспечению быта православного духовенства Харьковской епархии / Известия и заметки // Духовный вестник. – 1865. – 2. – С. 248 – 272.
199. Хронологический указатель узаконений, относящихся к Духовному ведомству православного исповедания. – Пермь, 1878–1880. – 2 т.
200. Чем может быть полезна жена сельского священника в деле подаяния медицинской помощи его больным прихожанам? // Руководство для сельских пастырей. – 1889. - №5. – С. 135 – 145.
201. Чижевский И. Еще несколько мислей к вопросу об улучшении быта русского православного духовенства / И. Чижевский // Духовный вестник. – 1863. – Т. 8. – С. 594 – 624.
202. Чижевский И. Из путевых заметок (Отрывок из дневника) / И. Л. Чижевский. – Харьков: Типография ун-та, 1866. – 25с.

203. Чижевский И. Откуда можно заимствовать суммы для жалованья духовенству / И. Чижевский // Духовный вестник. – 1863. – Т. 7. – С. 421 – 451.
204. Чижевский И. По поводу предпринимаемого улучшения духовно-учебных заведений в материальном отношении / И. Чижевский // Духовный вестник. – 1865. – Т. 11. – С. 403 – 473.
205. Шероцкий И. На проект «Странника» увеличить средства содержания бедных духовного звания через отнятие у приходских священников исповедных доходов / И. Шероцкий // Духовный вестник. – 1864. – Т. 8. – С. 384 – 396.
206. Шероцкий И. Церковный староста как улучшитель быта приходского духовенства / И. Шероцкий // Духовный вестник. – 1864. – Т. 3. – С. 410 – 422.
207. Эртель А. И. Записки степняка / А. И. Эртель. – М.: Правда, 1989. – 496 с.
208. Южный край. – 1883. - № 874.

Література

209. Алмазов А. Тайная исповедь в православной восточной церкви / А. Алмазов. – Одесса: Тип. штаба одес. военного окр., 1894. – 405 с.
210. Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. – Т. 1/ О. Андрієвський. – К. [Б. и.], 1930. – 823 с.
211. Бабкин М. А. Русская Православная церковь в начале XX века и ее отношение к свержению монархии в России. Автореф. дис. / М. А. Бабкин. – М., 2007. – 51 с.

212. Багале́й Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 года) / Д. Багале́й, Д. Миллер. — Харьков: изд. Харьковского гор. общ. управления, 1905. — Т. I. — 568 с.
213. Багале́й Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 года) / Д. Багале́й, Д. Миллер. — Харьков: изд. Харьковского гор. общ. управления, 1912. — Т. II. — 973 с.
214. Багали́й Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багали́й. — Х.: Дельта, 1993. — 256 с.
215. Базыкин М. Церковь в борьбе с революционным движением при самодержавии: (пояснительный текст к серии диапозитов). / М. Базыкин. — М.: Политиздат, 1940. — 23 с.
216. Беглов А. Л. Сословность православного приходского духовенства в начале XX века: региональные особенности / Д. Беглов // Электронный научно-образовательный журнал «История». — Вып. 5. — М., 2013. [Электронный ресурс]. Доступ для зарегистрированных пользователей. URL: <http://mes.igr.ru//s207987840000561-6-1> (дата обращения: 12.04.2014).
217. Белова Н. В, Провинциальное духовенство конца XVIII – начала XX вв.: быт и нравы сословия (на материалах Ярославской епархии). Автореферат дис. / Н. В. Белова. — Иваново, 2008. — 21 с.
218. Белоногова Ю. И. Приходское духовенство Московской епархии в начале XX в. и крестьянский мир. Автореферат дис. / Ю. И. Белоногова. — М., 2006. — 22 с.
219. Белюстин И. С. Описание сельского духовенства / И. Белюстин // Русский заграничный сборник. — № 4. — Берлин-Париж-Лондон, 1859. — С. 38 – 58.

220. Бердников И. С. Краткий курс церковного права / И. С. Бердников. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1888. – 378 с.
221. Бердяев Н. А. Истина православия / Н. А. Бердяев // Вестник русского западно-европейского патриаршего экзархата. – 1952. – №11. – С. 4- 11.
222. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ.. – 2-ге вид., випр.. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 13 – 34.
223. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии / Т. А. Бернштам. – СПб: Петербургское Востоковедение., 2005. – 426 с.
224. Беленькова Н. Пословица не мимо молвится – Нема приповідки без правди. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками / Н. Беленькова. – Київ: Дніпро, 1969. – 247 с.
225. Бляхин П. А. Как попы дурманят народ. / П. А. Бляхин. – М.: Политиздат, 1920. – 99 с.
226. Бляхін П. За скільки срібників попи та ченці продали нарід? / П. Бляхін. – К.: Атеїст, 1921. – 10 с.;
227. Богословский И. Г. Полный круг духовных законов / И. Г. Богословский. – М.: Тип. К. Индриха, 1878. – 387 с.
228. Бочелюк В. Дозвіллезнавство : навчальний посібник для вузів / Бочелюк В. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 207 с.
229. Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. – М.: Наука, 1977. – 420 с.
230. Брачность, рождаемость, смертность за три века. – М.: Наука, 1979. – 478 с.

231. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1 – 617 с.
232. Бродель Ф. Что такое Франция? / Ф. Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Т. 1.: Пространство и история. – 406 с.
233. Булгаков С. Н. Православие / С. Н. Булгаков. – Париж: YMCA-Press, 1965. – 403 с.
234. Булгаковский Д. Г. Роль православного духовенства в борьбе с народным пьянством / Д. Г. Булгаковский // Труды Комиссии по вопросу об алкоголизме, мерах борьбы с ним и для выработки нормального устава заведений для алкоголиков. – Вып. 5. – Отд. 1. – СПб, 1900. – С. 547 – 566.
235. Буткевич Т. И. Историко-статистическое описание Харьковского Кафедрального Успенского собора. / Т. И. Буткевич. – Харьков: ХЧМГУ, 2006. – 368 с.
236. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Вальденфельс. // СОЦИО-ЛОГОС. – М.: Прогресс, 1991. – С. 39 – 50.
237. Васина С. М. Приходское духовенство Марийского края в XIX — начале XX вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук / С. М. Васина. – Йошкар-Ола, 2003. – 361 с.
238. Введение. Историческое изучение домохозяйства, семьи и родства // Семья, дом и узы родства в истории / Под. ред. Т. Зоккола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбума. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 7 – 33.
239. Венедиктов Д. Палачи в рясах (прошлое русского духовенства) / Д. Венедиктов. – Л.: Политиздат, 1933. – 175 с.

240. Венедиктов Д. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / Д. Венедиктов. – М.: Атеист, 1930. – 118 с.
241. Верховский П. В. Очерк по истории русской церкви в XVIII – сред. XIX ст. / П. В. Верховский. – Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1902. – 540 с.
242. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / Вжосек В. – К.: Ніка-Центр., 2012. – 292 с.
243. Вишленкова Е. А. Духовная школа в России первой четверти XIX века. Каз. : Изд-во Казанского ун-та, 1998. – 184 с.
244. Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века / Е. А. Вишленкова. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 2002. – 409 с.
245. Вишленкова Е. А. Религиозная политика: официальный курс и "общее мнение" России александровской эпохи / Е. А. Вишленкова. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. – 260 с.
246. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1909. – 699 с.
247. Власовський І. Нарис історії УПЦ. У 4-х тт. / І. Власовський. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 1998. – Т 3. – 392 с.
248. Гилинский Я. Девиантология. – 2-е изд. испр. и доп. / Я. Глинский. – СПб.: Из-во Р. Асланова, 2007. – 528 с.
249. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 Історія України / С. О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 16 с.

250. Голод С. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. Голод. – СПб: Петрополис, 1998. – 272 с.
251. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – Т. 1-2 / Е. Е. Голубинский. – М.: .: Имп. о-во истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1901. – 557 с.
252. Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М.: Имп. о-во истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1913. – 132 с.
253. Гончаров Ю. М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XX века / Ю. М. Гончаров // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 7. – С. 20 – 28.
254. Грекулов Е. Ф. Нравы русского духовенства / Е. Ф. Грекулов. – М. Атеист, 1928. – 134 с.
255. Грекулов Е. Ф., Персиц М. П. Усиление идеологического влияния церкви в пореформенный период / Е. Ф. Грекулов, М. П. Персиц // Церковь в истории России XIX в. – М.: Наука, 1967. – С. 225 – 237.
256. Грекулов Е. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX в.) / Е. Грекулов. – М. Атеист, 1969. – 200 с.
257. Грекулов Є. Як православна церква служила самодержавству / Є. Грекулов. – Х.: Пролетар, 1931. – 104 с.
258. Громько М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. / М. М. Громько. – М.: Наука, 1986. – 280 с.
259. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1991. – 130 с.

260. Грушин Б. Свободное время. Актуальные проблемы / Б. Грушин. – М.: Мысль, 1967. – 175 с.
261. Гусев А. Н. Харьков. Его прошлое и настоящее. / А. Н. Гусев. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1902. – 246 с.
262. Леві Дж. Про мікроісторія / Дж. Леві // Нові підходи до історіюписання / За ред. Пітера Берка; пер. З англ.. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 119 – 144.
263. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: Через теорію «стиля життя» культурної історії повсякденності / Дингес М. // Одиссей. Человек в історії. – М.: Наука, 2000. – С. 96 – 124.
264. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2009 - №1. – С. 181 – 187.
265. Добровольский В. И. Брак и развод / В. И. Добровольский. – СПб.: Тип С-Пб. Т-ва Печат. и Изд. Дела «Труд», 1903. – 348 с.
266. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін: Друкарня Е. Віхнера, 1940. – 69 с.
267. Дубина В. С. «Будничные» проблемы повседневной истории: Беседа с проф. Альфом Людтке о развитии Alltagsgeschichte, о ее дефицитах и положении среди других направлений / В. С. Дубина // Социальная история. Ежегодник за 2007. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 55 – 66.
268. Ефименко П. Дополнение к украинским пословицами поговоркам. / П. Ефименко. – Пермь: Б. ч., 1860. – 12 с.

269. Ефименко П. Украинские половицы и поговорки. / П. Ефименко // Черниговские губернские ведомости. - № 6-14.
270. Євангеліє від Св. Марка // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – United Bible Societies, 1991. – К., 1993.
271. Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса: Тип. Акционерного Ю-русского печатного дела, 1909. – 523 с.
272. Зеньковский В. О религиозном воспитании в семье / В. Зеньковский // Вопросы православной педагогики. - Вып. 1. – М., 1991. – С. 53 – 77.
273. Зеньковский В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. Зеньковский. – Париж: YMCA Press, 1934. – 269 с.
274. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII - начало XX в. в.) / Р. Зидер. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
275. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. / Е. В. Замановская. – М.: «Академия», 2003. – 288 с.
276. Знаменский П. В. Православие и современная жизнь / П.В. Знаменский. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 87 с.
277. Знаменский П. В. Чтения из истории русской церкви за время царствования Александра I / П. В. Знаменский. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1885. – 142 с.
278. Знаменский П. В. Богословская полемика 60-х годов: Об отношении православия к современной жизни / П. В. Знаменский. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1909. – 251 с.

279. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. Знаменский. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1873. – 323 с.
280. Знаменский П. Руководство к истории Русской православной церкви / П. Знаменский. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1876. – 482 с.
281. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1908. – 390 с.
282. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв. : социальные теории и историографическая практика / ред. Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
283. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях (6 т., состоящие из 13 частей, по 1–4 части в томе / Под рук. П. А. Зайончковского. – М., 1976 – 1989.
284. Історія релігій в Україні: У 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – 510 с.
285. Казки прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 228 с.
286. Калашников Д. Н. Повседневная жизнь приходских священнослужителей в провинциальной России второй половины XIX – начала XX в. Автореф. дис. / Д. Н. Калашников. – Курск, 2011. – 21 с.
287. Калініч Г. Ю. Образ дореволюційного православного білого духовенства в історіографії / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2008. - № 15. – С. 53 – 57.
288. Кандидов Б. Церковь и 1905 г. / Б. Кандидов. – М.: Атеист, 1926. – 123 с.

289. Кароєва Т. Книжкова культура православних священиків Подільської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.: організаційні та фінансові можливості / Т. Кароєва // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Книга 1. – Львів, 2015. – С. 213 – 222.
290. Карташев А. Очерки по истории Русской церкви. В 2-х тт. / А. Карташев. – Париж, 1959. – 1432 с.
291. Кильчевский В. Богатства и доходы духовенства / В. Кильчевский. – СПб.: Тип. Лопухина, 1907. – 15 с.
292. Ключарева А. В. Жизнедеятельность православного прихода в русской провинции в 1881 – 1917 гг. (по материалам Тульской епархии). Автореф. дис. / А. В. Ключарева. – Орел, 2009. – 23 с.
293. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008 – 122 с.
294. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1 – С. 174 – 184.
295. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – № 15. – С. 46 – 56.
296. Коптюх Ю. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.) / Ю. Коптюх // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 38 – 42.

297. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. – 306 с.
298. Кром М. Историческая антропология: Учебное пособие / М. Кром. – СПб : Издательство европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. – 214 с.
299. Кузнецова Я. И. Характеристика общественных классов по народным пословицам и поговоркам / Я. И. Кузнецова // Живая старина. – 1903. – Вып. 3. – С. 396 – 404.
300. Кучерова С.И. Харьковское училище девиц духовного звания в 50-е – 60-е гг. XIX в. / С. И. Кучерова // Вера и разум. – 2000. – № 1. – С. 203 – 206.
301. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность рождаемость, смертность за три века / П. Ласлетт. – М.: Статистика, 1979. – С. 132 – 138.
302. Лащенко Н. А. Материалы к 100-летию Харьковской кафедры / Н. А. Лащенко // Харьковский сборник. – Х., 1894. – Вып. 8. – С. 145-165.
303. Ле Руа Ладюри Е. Застывшая история / Е. Ле Руа Ладюри. – THESIS. – 1993. – Вып. 2. – С. 153 – 173.
304. Лебедев А. Въезд Белгородских архиереев в Епархию и езд их по Епархии. / А. Лебедев. – Х.: Тип. губернского правления, 1898. – 17 с.
305. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовной консистории / А. Лебедев. – М.: Универ. тип. (М. Каткова), 1887. – 31 с.
306. Лебедев А. Применение наказаний в среде духовенства Белгородской епархии XVIII в. / А. Лебедев. – СПб.: Б. и., 1892. – 336 с..

307. Левитов М. Народ и духовенство / М. Левитов. – Казань: Центр. тип., 1907. – 18 с.
308. Левченко О. Культура творчої особистості / О. Левченко. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського держ. ун-ту, 1999. – 116 с.
309. Левшин Э. М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России / Е. М. Левшин. – Нижний-Новгород: ННГУ, 2003. – 237 с.
310. Леонтьева Т. Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. 2001/2002. – М., 2004. – С. 193 – 209.
311. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 –1904 гг.) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34 – 56.
312. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. / Т. Г. Леонтьева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 255 с.
313. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России. / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество. Сб. научных трудов. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 47–57.
314. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI – XIX вв.) / В. Ю. Лещенко. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.
315. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2004. – 315 с.
316. Лопухин А. П. История христианской церкви в XIX веке / А. П. Лопухин. – СПб.: Тип. Лопухина, 1900. – 274 с.

317. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 271 с.
318. Майкл Д.-Ф. Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период./ Д.-Ф. Майкл. /Пер. с англ. З. Н. Исидоровой. – Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 2000. – 332 с.
319. Макарий. Русская духовная литература в период монгольский / Макарий // Духовный вестник. – Т. 1. – Х., 1862. – С. 147 – 160.
320. Макарова В. Ю. «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / В. Ю. Макарова // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70 – 85.
321. Макарова В. Ю. Священник и больной (по материалам второй половины XIX – начала XX веков) / В. Ю. Макарова // Антропология. фольклористика и социолингвистика. – Вып. 2. – СПб., 2002. – С. 131–169.
322. Манчестер Л. Поповичи в миру: духовенство, интеллигенция и становление современного самосознания в России / Л. Манчестер. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 448 с.
323. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
324. Матисон А. В. Генеалогія православного приходського духовенства Росії XVIII – початку XX століть: Історія роду Мощанських / А. В. Матисон. – М.: Научная книга, 2000. — 120 с.

325. Матисон А. В. Православное духовенство русского города XVIII века: генеалогия священно-церковнослужителей Твери / А. В. Матисон. – М.: Старая Басманная, 2009. — 268 с.
326. Махно Л. Л. Проблема социального служения Русской Православной Церкви в трудах отечественных историков конца XIX - начала XX в.: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.09. / Л. Л. Махно. – М., 2013. – 21 с.
327. Меша В. Г. Розвиток Православної Церкви в Україні останньої чверті XIX ст. (післяреволюційна історіографія) / В. Г. Меша // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2008. – №15. – С. 233 – 241.
328. Миронов Б. Н. Американский историк о русском духовном сословии / Б. Н. Миронов // Вопросы истории. – 1987. - № 1. – С. 153–158.
329. Миронов Б. Н. Семья: нужно ли оглядываться в прошлое? / Б. Н. Миронов // В человеческом измерении. – М, 1989. – С. 226–246.
330. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 548 с.
331. Морозан В.В. Экономическое положение духовенства России в XIX –начале XX вв. / В. В. Морозан // Церковно-исторический вестник. – 1998. – № 1. – С. 137 – 145.
332. Московское духовенство на рубеже веков (Из воспоминаний Н. П. Розанова «Второе сословие») // Отечественные архивы. – 1996. – № 5. – С. 58 – 93.
333. М-ский, М. От Бурсы до снятия сана / М. М-ский. - СПб. : Тип. "Север", 1908. – 159 с.

334. Неволин К. А. История российских гражданских законов. / К. И. Неволин. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1857. – 456 с.
335. Нельга Т. А, Свободное время: к вопросу о структуре содержания / Т. А. Нельга // Вестник МСУ. Социология. – 2001. – №7. – С. 132 – 140.
336. Нельга Т. О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т. О. Нельга // Соціологія. – 2010. – № 1. – С. 37 – 42.
337. Нижник Н. С. Русское семейное право (досоветский период) / Н. С. Нижник. – Челябинск: Челяб. Юрид. Ин-т М-ва внутр. дел Рос. Федерации, 1999. – 340 с.
338. Николаевский П. Русская церковь в царствование государя императора Александра III / П. Николаевский. – СПб.: Тип. Лопухина, 1894. – 235 с.
339. Никольский Н. М. История Русской церкви. – 4-е изд-е. / Н. М. Никольский. – М.: Изд-во политической литературы, 1988. – 445 с.
340. О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории. Под. ред. Т. Зоккола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмба. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 270 – 272.
341. О реформе и быте русской церкви. Благие желания относительно русской церкви. / Сборник статей Е. Е. Голубинского. – М.: Имп. О-во истории и древностей российских при Моск. университете, 1913. – 132 с.
342. Оболенский Л. Е. Наша семья. Критические заметки / Л. Е. Оболенский // Свет. – 1879. – № 10. – С. 230 – 235.
343. Олійник Л. В. Антинародна роль церкви у період проведення реформи 1861 року / Л. В. Олійник // Український історичний журнал. – 1961. - № 2. – С. 89 – 95.

344. Опря Б. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї (в кін. XIX – на поч. XX ст. на матеріалах правобережної України) / Б. Опря // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2009. - №16. – С. 458–464.
345. Орлов Г.П. Культура свободного времени / Г. П. Орлов. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1969. – 79 с.
346. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному / И. Г. Оршанский. – СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1879. – 453 с.
347. Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861 – 1865 / Ю. Освальт // Вопросы истории. – 1993. – № 11 – 12. – С. 140 – 149.
348. Павлов А. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права / А. Павлов. – М.: Унив. тип. (М. Катков), 1887. – 452 с.
349. Павлов-Сильванский Н. Касательно воспитания священнических детей / Н. Павлов-Сильванский // Духовный вестник. – Т. 4. – X., 1863. – С. 561.
350. Папков А. А. Необходимость обновления православного церковноприходского строя с проектом приходского управления / А. А. Папков. – СПб.: Тип. Лопухина, 1903. – 72 с.
351. Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII — XIX вв.). Историческая справка / А. А. Папков. – М.: Унив. тип. (М. Катков), 1899. – 163 с.
352. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя освободителя (1855- 1870) / А. Папков. – СПб.: Типография Лопухина, 1902. – 184 с.

353. Папков, А. А. О благоустройстве православного прихода с приложением проекта приходского устава / А. А. Папков. – СПб.: С-Петербургская синод. тип., 1907. – 64 с.
354. Парщик О. В. Православне духовенство Харківської єпархії (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) / О. В. Парщик // Проблеми історії та археології України. – Х.: Східно-регіональний центр освітніх ініціатив, 2003 – С. 224 – 226.
355. Петренко І. М. Визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя серед українського населення Російської імперії ХVІІІ ст. (до історіографії проблеми) / І. М. Петренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №2. – С. 75 – 81.
356. Петренко І. М. Викладання Закону Божого у церковно-парафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І. М. Петренко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Книга 1. – Львів, 2015. – С. 230 – 237.
357. Петренко І. М. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної церкви (ХVІІІ ст.) / І. М. Петренко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 51 – 68.
358. Піча В. М. Культура вільного часу (філос.-соціол. аналіз) / В. М. Піча. – Львів: Світ, 1990. – 149 с.
359. Полные духовные законы для православных священно и церковнослужителей, настоятелей монастырей с приложением Указов Св. Синода. – СПб., 1877. – 540 с.
360. Помяловский Н. Г. Очерки бурсы / Н. Помяловский / Полн. собр. соч. – СПб.: Ю. Н. Эглих, 1902. – С. 301 – 472.

361. Посохова Л. Шлюбні стратегії випускників православних колегіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. / Л. Посохова // Сіверянський літопис. – 2008. - №4. – С. 108 – 116.
362. Посохова Л. Ю. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Л. Ю. Посохова, Н. Г. Пилипенко // Кращезнавство. – К., 2005. – № 1 – 4. – С. 146 – 152.
363. Преображенский И. Отечественная Церковь по статистическим данным / И. Преображенский. – СПб.: Тип. Э. Арнгольта, 1897. – 240 с.
364. Прокофьев А. В. Приходская реформа 1864 года и ее влияние на самосознание сельского приходского духовенства. Автореферат дис. / А. В. Прокофьев. – М., 2010. – 27 с.
365. Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории / ред. М. Кром. – СПб.: Алетейя, 2003. – 268 с.
366. Пулькин М. В. Православный приход и власть в середине XVIII – начале XX в. (по материалам Олонецкой епархии). Автореф. дис. / М. В. Пулькин. – Петрозаводск, 2009. – 422 с.
367. Пушкарева Н. Л. История повседневности: предмет и методы / Н. Л. Пушкарева // Социальная история Ежегодник. 2007. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 9 – 54.
368. Редин Е. К. Материалы к изучению церковных древностей Украины: Церкви города Харькова. / Е. К. Редин. — Харьков: «Печатное дело», 1905. – 115 с.
369. Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России). – М.: Мысль, 1975. – 255 с.
370. Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии / Л. П. Репина // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип.10. – С. 10 – 40

371. Репина Л. П. Социальная история в историографии XX ст. / Л. П. Репина. – М.: ИВИ РАН, 2001. – 128 с.
372. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С. В. Римский. – М.: Общество любителей церковной истории, 1999. – 612 с.
373. Римский С. В. Церковная реформа Александра II / С. В. Римский // Вопросы истории. – 1996. – №4. – С. 32 – 48.
374. Ростиславов Д. И. О православном белом и черном духовенстве в России. В 2 т. / Д. И. Ростиславов. – Лейпциг: Франц Вагнер, 1866. – Т. 1. – 364 с.; Т. 2. – 673 с.
375. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам брачным о расторжении брака по причине супружеской неверности / М. Руднев. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1902. – 115 с.
376. Рункевич С. Г. История Русской Церкви под управлением Святейшего Правительствующего Синода. – Т. 1. / С. Г. Рункевич. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1900. – 436 с.
377. Рункевич С. Г. Русская Церковь в XIX в. / С. Г. Рункевич. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1901. – 256 с.
378. Русское православие: вехи истории / Под ред. А. И. Клебанова. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
379. Саввотеева, Н. В. Экономическое положение сельского духовенства в начале XX века / Н. В. Саввотеева // Вопросы истории. – 2008. – № 11. – С. 136 – 139.
380. Сакало О. Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку у другій половині XVIII ст. / О. Сакало // Краєзнавство – 2009. – №2. – С. 188 – 195.

381. Сакало О. Типологія і структура родин духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII ст. / О. Сакало // Краєзнавство – 2011. – №1. – С. 151 – 163.
382. Селевич Ю.Л. Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX - на початку XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук / Ю.Л. Селевич. – Х., 2010. — 19 с.
383. Сизов С. Г. Революционные идеи семинаристов и детей священников. Конец XIX – начало XX вв. / С. Г. Сизов // Вопросы истории. – 2009. – № 7. – С. 139 – 144.
384. Скутнев А. В. Православное духовенство на закате империи / А. В. Скутнев. – Киров: КФ СПбГУП, 2009. – 235 с.
385. Скутнев А. В. Приходское духовенство: особенности менталитета и социальный контроль Русской православной церкви во второй половине XIX - начале XX вв. / А. В. Скутнев // Новый исторический вестник. 2007. – № 16. – С. 63 – 77.
386. Смолич И. К. История Русской Церкви: 1700—1917: В 2 частях / И. К. Смолич. – М. : «Православная энциклопедия», 1999: Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.
387. Солнцев Н. Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII-XIX веков: Монография. / Н. Солнцев. – Нижний Новгород: Из-во ННГУ, 2005. – 100 с.
388. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX століття) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 Історія України / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 20 с.
389. Стефанович П. С. Приход и приходское духовенство в России XVI – XVII веках / П. С. Стефанович. – М.: «Индрик», 2002. – 352 с.

390. Такала И. Р. «Веселие на Руси»: история алкогольной проблемы в России / И. Р. Такала. – СПб: Изд-во «Журнал Нева», 2002. – 336 с.
391. Тинина З. П. Самодержавие и Русская Православная церковь в первой четверти XIX века. / З. П. Тинина. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. – 284 с.
392. Титар О. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності : моногр. / О. Титар. – Х.: Райдер, 2006. – 240 с.
393. Титлинов Б. Православие на службе самодержавия / Б. Титлинов. – Л.: Госполитиздат, 1924. – 210 с.
394. Титов Ф. И. Император Александр III и православная церковь в его время / Ф. И. Титов. – Москва: Книга по требованию. – 26 с.
395. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема / О. Удод // Доба. – 2002. – № 3. – С. 6 – 15.
396. Удод О. Історія повсякденності: питання, методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х т. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – С. 286 – 313.
397. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича та ін.. / Укл. М. Номис. – Київ: Либідь, 2003. – 351 с.
398. Федорів Ю. Історія церкви в Україні / Ю. Федорів. – Львів: Свічадо, 2007. – 363 с.
399. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700 – 1917 / В. А. Федоров. – М.: Русская панорама, 2003. – 280 с.

400. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С. Л. Фирсов. – М.: Культурный центр «Духовная Библиотека», 2002. – 624 с.
401. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Париж: YMCA-Press, 1937. – 608 с.
402. Фриз Г. Церковь, религия и политическая культура на закате старой России / Г. Фриз // История СССР. – 1991. – №2. – С. 108 – 119.
403. Харлампович В. К. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь / В. К. Харлампович. – Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – 540 с.
404. Харченко А. В. Купецька родина Слобожанщини наприкінці XVIII - на початку ХХ ст.: дис. канд. іст. наук. / А. В. Харченко. – Харків, 2012. – 220 с.
405. Хороший тон. Сборник правил и советов на все случаи жизни общественной и семейной: Репринт. изд. – М.: Советский писатель, 1990. – 532 с.
406. Цимбал Т. Передмова / Т. Цимбал // Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ.. – 2-ге вид., вип.. – К., 2010. – С. 9–12.
407. Чижевский И. Л. Церковное письмоводство, собрание правил, постановлений и форм к правильному ведению / И. Л. Чижевский. – Х.: Тип. окруж. штаба, 1880. – С. 352 - 360.
408. Шарп Дж. Історія знизу / Дж. Шарп // Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ.. – 2-ге вид., випр.. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 39–56.

409. Шкаратан О. И. Социология неравенства. Теория и реальность / О. И. Шкаратан. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 240 с.
410. Шуба О. В. Православ'я і традиції національної культури / О. В. Шуба. – К.: Знання, 1989. – 47 с.
411. Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / І. М. Шугальова. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
412. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / І. М. Шугальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 78 – 82.
413. Яковенко Г. Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799 - 1917 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. / Г.Г. Яковенко.— Х., 2006. — 20 с.
414. Busher G. Daily Life in Imperial Russia / G. Bucher. – Westport, Connecticut, London, 2008. – 247 p.
415. Entertaining Tsarist Russia: Tales, Songs, Plays, Movies, Jokes, Ads and Images from Russian Urban Life, 1779-1917. / Ed. J. Von Geldern, L. McReynolds. – Bloomington: Indiana University Press, 1998. – 430 p.
416. Freeze G. Handmaiden of the State? The Church in Imperial Russia Reconsidered / G. Freeze // Journal of Ecclesiastical History. – 1985. – Vol. 36. №1. – P. 82–102.
417. Freeze G. L. The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform / G. L. Freeze. – Princeton, 1983. – 412 p.

418. Frierson C. A. Peasant Icons: Representations of Rural People in Nineteenth-Century Russia. Oxford: Oxford University Press / C. A. Frierson, 1993. – 260 p.
419. Laslett P. Household and family in the past / P. Laslett, R. Wall. – Cambridge University Press, 1972. – 580 p.
420. Laslett P. Introduction: the history of the family / P. Laslett // Household and family in past time / Ed. By P. Laslett, R. Wall. – Cambridge University Press, 1972. – P. 1 – 89, 23 – 45.
421. Manchester L. The Secularization of the Search for Salvation: The Self-Fashioning of Orthodox Clergymen's Sons in Late Imperial Russia / L. Manchester // Slavic Review 57: 1. 1998. P. 50 – 76.
422. Mitterauer M. Vorindustrielle Familienformen. Zur Funktionsentlastung des “ganzen Hauses” im 17 und 18 Jahrhundert / M. Mitterauer // Furst, Burger, Mensch. Wiener Beitrage zur der Neuzeit. – Wien, 1975. Bd. 2. – 311 s.
423. Wallis R., Bruce S. Secularization: The Orthodox Model / R. Wallis, S. Bruce // Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debat the Secularization Thesis / Ed. S. Bruce. – Oxford: Clarendon, 1992. P. 8 – 30.